

Szymon Bauman*

Krakowscy wytwórcy i sprzedawcy pieczęci w pierwszej połowie XX w. Wprowadzenie do zagadnienia

Wyrzynanie pieczęci, czyli ich rytowanie w metalu, było związane od najdawniejszych czasów ze złotnictwem, jako rodzaj wytwórczości rzemieślniczej¹. Z tego powodu produkcja pieczęci jest ściśle łączona z grawerstwem jako rzemiosło artystyczne. Typariusze pieczętno to nie tylko obiekty kultury materialnej, ale najczęściej dzieła małej rzeźby w metalu; obok kielichów i pierścieni należały do majstersztyków wymienianych w źródłach, jako że cechowała je zazwyczaj doskonała precyzja wykonania. Jako przykład można przytoczyć zalecenie dla przemyskich złotników z XVIII w. na wyrzwanie pieczęci:

Pieczęć z hetmanem, w której ma być zwierz i posąg, to jest jeśli chce uczynić zwierza we środku, tedy w hełmie niech będzie posąg, a jeśli we środku ma uczynić posąg

* historyk; zainteresowania badawcze: historia kultury materialnej, rzemiosło artystyczne, kolekcjonerstwo, nauki pomocnicze historii ze szczególnym uwzględnieniem sfragistyki i heraldyki; e-mail: szybau@gmail.com; ORCID ID: 0000-0002-2580-4385

¹ Wytwórczość pieczęci dzieli się w ramach ręcznego grawerstwa na: a) grawerstwo na płaszczyźnie, b) grawerstwo wklęsłe i wypukłe oraz c) grawerstwo na powierzchni obrotowej. Jest ona nieodłącznym elementem podręczników omawiających grawerstwo, złotnictwo i ogólniej metaloplastykę, zob. m.in.: Stanisław Mac, Tadeusz Moliński, *Grawerstwo*, Warszawa 1984, s. 384–421; Curt Streubel, *Grawerstwo*, Warszawa 1959, s. 7–8, 88–138; Aleksander W. Florow, *Artystyczna obróbka metali*, Warszawa 1989, s. 195–209; Mieczysław Knobloch, *Metaloplastyka*, Warszawa 1967, s. 219–234; Jan Samek, *Polskie złotnictwo*, Wrocław 1988, s. 16 n.; Adam Bochniak, Julian Pagaczewski, *Polskie rzemiosło artystyczne wieków średnich*, Kraków 1959, s. 56–58.

to na helmie zwierz. A wkoło tej pieczęci litery. A tę pieczęć ma od rąk rzezać, a nie od punczyna².

Podstawową techniką było przygotowanie matrycy typariusza w technice odbitkowej – polegało na rytowaniu wprost na wcześniej wygładzonej powierzchni metalowej płytki, w formie negatywowej. Taka technika wymagała sporych umiejętności w operowaniu narzędziami grawerskimi. Zaczynano od obrabiania obrzeża metalowej płytki, po czym przechodzono do opracowania drugiego i pierwszego planu. Niektóre powtarzające się detale, jak np. ornamenty, otoki w kształcie perełek, litery czy cyfry wybijano za pomocą narzędzi zwanych puncami (metoda puncowania)³.

Rosnące zapotrzebowanie na pieczęcie w średniowieczu, spowodowane coraz szerszym ich użytkowaniem i postępującą specjalizacją złotników, doprowadziło na początku XIV w. do wyłonienia się w tej grupie rzemieślników, których nazywano „sculptores sigillorum”, „incisores sigillorum” bądź „gravatores”⁴. W XIV i XV w. rytownicy pieczęci pozostawali związani z cechem złotniczym. Sytuacja zmieniła się u schyłku XVI w., kiedy wykonywanie pieczęci stało się wyłączną domeną zawodowych graferów⁵. Od tego czasu można mówić o rzemiośle artystycznym wiążącym się z rytowaniem pieczęci, zasadniczo funkcjonującym od XVII do końca XIX w. Wyrzynanie pieczęci nie było dziedziną masowej produkcji jeszcze w pierwszym dziesięcioleciu XX w., ponieważ w dalszym ciągu stanowiło wyjątkową gałąź rzemieślniczej wytwórczości metalowej.

² Cyt. za: Halina Wiśniewska, *Rzemieślnicy i rzemiosła w królewskim Przemysłu (zawodowe słownictwo i frazeologia) XVI–XVIII wiek*, Przemysł 2015, s. 112; zob. też Leonard Lepszy, *Cech złotniczy w Krakowie*, „Rocznik Krakowski” 1898, t. 1, s. 264; Erich Kittel, *Siegel*, Braunschweig 1970, s. 140–141.

³ O średniowiecznych technikach wytwórczych tłoków pieczętnych: *Sfragistyka*, oprac. Marian Gumowski, Marian Haisig, Sylwester Mikucki, Warszawa 1960, s. 133–135; Stefan Krzysztof Kuczyński, *Pieczęcie ksiąg mazowieckich*, Wrocław 1978, s. 213–215; Jacek A. Rochacki, *Traktat o sztuce złotniczej Benvenuto Celliniego*, Kazimierz Dolny 2013, s. 114–121; Tadeusz Kruszyński, *Nieco o pieczęciach włoskich i polskich z okresu odrodzenia*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne” (dalej: WNA) 1940–1948, t. 21, s. 85–95.

⁴ *Sfragistyka...*, s. 130.

⁵ *Ibidem*, s. 130–131.

O wytwórcach pieczęci niewiele dotąd pisano w literaturze przedmiotu⁶, choć niektórzy zasługiwaliby na monograficzne opracowanie⁷. Figurujące na tłokach pieczętnych sygnatury zakładów rytowniczo-pieczętarzskich nie zawsze odnotowywane są w dostępnych katalogach i pracach dotyczących zbiorów sfragistycznych⁸. Nawet jeśli przypisano w opracowaniach typariusz danemu wytwórcy, to zawarte tam informacje są na ogół fragmenta-

⁶ Do podstawowych opracowań dotyczących wytwórców pieczęci w XIX i XX w. należy zaliczyć: Edmund Majkowski, *Fryderyk Wilhelm Below: pieczętarz i medaljer poznański, patriota polski (1822–1895)*, „Kronika Miasta Poznania” (dalej: KMP) 1936, R. 14, nr 3, s. 263–349; Stefan Krzysztof Kuczyński, *O pieczętarzach przysięgłych w Królestwie Polskim*, „Wiadomości Numizmatyczne” 1966, R. 10, z. 1, s. 26–30; Krzysztof Dorcz, *O pieczęciach i grawerach w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim*, „Słowo Żydowskie” 1999, nr 22, s. 10–11; idem, *Pieczęcie miejskie i gminne oraz wykonawcy pieczęci w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim (do 1830 r.)*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” 2006, t. 6, s. 63–72; Marian Cieślak, *Zakład jubilersko-grawerski Władysława Świtalskiego z Włocławka*, „Rocznik Muzealny. Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku” 2006, t. 11, s. 143–154; Szymon Bauman, *Krakowska rodzina Fischhabów i jej firma rytowniczo-pieczętarzka w latach 1900/1904–1950*, [w:] *Cracoviensis civitas – singulare totius Poloniae decus. Materiały z I oraz II Ogólnopolskiej Studencko-Doktoranckiej Konferencji Naukowej „Kraków na przestrzeni dziejów”*, red. nacz. Marcela Chruściak, red. nauk. Zenon Piech, Maria Stinia, Kraków 2018, s. 207–232; Szymon Bauman, Paulina Chrzęszcz, *Warszawski zakład pieczętarzski Zygmunta Weinkrantza*, [w:] *Żydzi polscy na przestrzeni wieków. Materiały z III Krakowskiej Konferencji Judaistycznej*, red. Klaudia Kwiecińska i in., red. nauk. Stefan Gąsiorowski, Kraków 2018, s. 11–29; idem, *Wytwórcy i sprzedawcy pieczęci ogłaszający się w prasie poznańskiej w latach 1815–1939*, „Przegląd Archiwalno-Historyczny” 2019, t. 6, s. 133–166.

⁷ Przykładowo: *Sfragistyka...*, s. 250 (grawer i medalier Karl Lesser (1782–1849) z Wrocławia, który został w 1818 r. wyznaczony na wykonawcę pieczęci wiejskich); Paweł Gut, *Urzędowe pieczęcie obszarów wiejskich we wschodnich prowincjach pruskich w XIX i XX w.*, [w:] *Wieś w heraldyce i sfragistyce polskiej*, red. Agnieszka Gut, Paweł Gut, Warszawa 2012, s. 134 (grawer Adolf Liebmann z Berlina); idem, *Pieczęć urzędowa pruskiej administracji prowincjonalnej w latach 1808–1945*, [w:] *Dawne pieczęcie. Typologia – metody badań – interpretacje*, red. Zenon Piech, Warszawa 2015, s. 512 (medalier i grawer Abraham Abramson z Berlina oraz Abel Samuel Hirsch – artysta i grawer ze Stargardu).

⁸ Zob. np. Andrzej Romaniak, *Tłoki pieczętne w zbiorach Muzeum Historycznego w Sanoku*, Sanok 2002, nr kat. 108, s. 19 (brak informacji o Maksie Glasermanie ze Lwowa); *Zbiór tłoków i stempli pieczętnych w zasobie Archiwum Państwowego w Poznaniu*, red. Piotr Pokora, Poznań 2015, nr kat. 363, s. 171 (nie odnotowano sygnatury Fryderyka Wilhelma Belowa z Poznania).

ryczne⁹. Sprowadzają się przeważnie do krótkich wzmianek adresowych, a sporadycznie tylko do obszerniejszych fragmentów biogramu¹⁰. W pracach Jacka Strzałkowskiego, Eugeniusza Szulca, Małgorzaty Dubrowskiej i Andrzeja Sołtana, Krzysztofa Gładkiego oraz Ryszarda Bobrowa¹¹ spośród wielu wymienionych przez autorów firm i rzemieślników tylko kilkudziesięciu powiązано z wykonywaniem pieczęci. Mogą się one jednak stać dobrym punktem wyjścia do wykorzystania w przyszłych słownikowych zestawieniach. Postulatem badawczym jest bowiem opracowanie monografii o wytwórcach pieczęci dwóch ostatnich stuleci.

Badania opisane w tym artykule wpisują się we wprowadzone przez Tomáša Krejčíka pojęcie „życia pieczęci”¹². I choć autor ten odnosi je do czasów średniowiecza, to może ono stanowić ciekawą perspektywę dla badań nad sfragistyką dwóch ostatnich stuleci. Krejčík pod tym pojęciem rozumie

⁹ Zob. np. Gabriela Sukiennik, *Katalog tłoków pieczętnych w zbiorach Biblioteki Ossolineum. Nabytki z lat 1978–1984*, „Ze Skarbcza Kultury” 1987, t. 32, z. 44, nr kat. 137, s. 255; Franciszek Kotula, *Cechowe znaki i tłoki pieczętne w Muzeum w Rzeszowie*, Warszawa 1951, nr kat. IV. Cech różny (zbiorowy), s. 22.

¹⁰ Przykładowo odnotowany został warszawski pieczętarz Zygmunt Weinkrantz (1837–1889): *Zbiór tłoków i stempli...*, nr kat. 64, 178; Piotr Bokota, *Tłoki pieczętne w zbiorach Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku, Cechu Rzemiosł Różnych we Włocławku, Muzeum im. Stanisława Noakowskiego w Nieszawie i Muzeum Ziemi Dobrzyńskiej w Rypinie*, „Rocznik Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej” 1994, t. 5, nr kat. I 8, IV 2, IV 4; Waldemar Ryszard Broniek, *Tłoki pieczętne w zbiorach Muzeum Historyczno-Archeologicznego w Ostrowcu Świętokrzyskim*, „Rocznik Muzealny. Muzeum Historyczno-Archeologiczne w Ostrowcu Świętokrzyskim” 1999, t. 2, poz. kat. 15, 22; Elżbieta Popiołek, *Tłoki pieczętne w zbiorach płockich*, Płock 1983, nr kat. I 5, I 46, I 59–61, I 65, I 67, III 3–4, III 17–18, III 25, III 34, III 37; Vitaliy Perkun, *Pieczęcie parafii służewskiej*, [w:] *Służew i jego kościół*, red. Aleksandra Sołtan-Lipska, Warszawa 2013, s. 546–550. Ostatnio szerzej zob. S. Bauman, P. Chrzęszcz, *Warszawski...*, s. 11–29.

¹¹ Jacek Strzałkowski, *Słownik medalierów polskich i z Polską związanych 1508–1965 (materiały)*, Warszawa 1982; Eugeniusz Szulc, *Materiały do biografii medalierów, grawerów stempli, pracowników mennicy i numizmatyków w świetle akt parafii ewangelickich w Warszawie*, „Wiadomości Numizmatyczne” 1982, R. 26, z. 1–2, s. 33–47; Małgorzata Dubrowska, Andrzej Sołtan, *Wytwórnice guzików w dziewiętnastowiecznej Warszawie i ich produkcja*, „Almanach Muzealny” 2001, t. 3, s. 91–130; Krzysztof Gładki, *Guziki: wykaz producentów, firm gawerskich, jubilerskich, produkujących guziki*, Łódź 2011; Ryszard Bobrow, *Złotnicy i jubilerzy prowincji Królestwa Polskiego*, Warszawa 2017; idem, *Warszawscy złotnicy, jubilerzy, grawerzy i kupcy wyrobów kruszcowych w XIX wieku*, Warszawa 2018.

¹² Tomáš Krejčík, *Pečeť v kultuře středověku*, Ostrava 1998, s. 51–69.

rekonstrukcję procesu zamawiania pieczęci, ich wykonywania, używania, przechowywania, reprezentowania oraz wycofywania i niszczenia. Wprawdzie prezentowane tu studia ograniczają się do zamawiania i wykonywania pieczęci, to może chociaż taka perspektywa będzie załączkiem do pogłębionych analiz nad funkcjonowaniem pieczęci w XIX i XX w., „które stałyby się atrakcyjne również dla innych historyków zajmujących się tą epoką”¹³. Pieczętarstwo należy badać szeroko, choćby z tego względu, że jego produkty stanowią pierwszorzędne źródło dla prac o symbolach, insygniach i atrybutach władzy¹⁴.

* * *

Kraków, po okresie zastoju trwającym do połowy XIX w. i czasie przejściowym w drugiej jego części, zaczął się dynamicznie rozwijać na początku następnego stulecia¹⁵. Powoli zmieniał się oblicze miejskiej przestrzeni, zwłaszcza w Śródmieściu, np. rozbudowywano budynki do wysokości trzeciego i czwartego piętra¹⁶. Na początku XX w. znacząco roz-

¹³ Zenon Piech, *Perspektywy polskich badań sfragistycznych*, [w:] *Pieczęcie w dawnej Rzeczypospolitej. Stan i perspektywy badań*, red. Zenon Piech, Jan Pakulski, Jan Wroniszewski, Warszawa 2006, s. 41.

¹⁴ Przykładowo: Giacomo C. Bescapé, Marcello del Pazzo, *Insegne e simboli: araldica pubblica e privata medievale e moderna*, Roma 1983, passim; Jakub Pokora, *Nie tylko podobizna. Szkice o portrecie*, Warszawa 2012, s. 114–126; Zenon Piech, *Znaki Uniwersytetu Jagiellońskiego jako system*, [w:] *Znaki i symbole w przestrzeni publicznej: od średniowiecza do czasów współczesnych*, red. Aleksandra Jaworska, Robert Jop, Katarzyna Madejska, Warszawa 2016, s. 50–59; Marcin Hlebionek, „Dziękowanie za pieczęć”. *Wokół polskiego ceremoniału dworskiego*, [w:] *Polska kancelaria królewska czasów nowożytnych między władzą a społeczeństwem*, cz. 2, Materiały konferencji naukowej, Kraków, 14 kwietnia 2004, red. Waldemar Chorążyczewski, Wojciech Krawczuk, Kraków 2006, s. 51–72.

¹⁵ Juliusz Demel, *Kraków na przełomie wieku XIX i XX na tle rozrostu i wcielenia przedmieść i gmin podmiejskich (1867–1945)*, [w:] *Kraków: studia nad rozwojem miasta: praca zbiorowa*, red. Jan Dąbrowski, Kraków 1957, s. 289–351; Jan M. Małecki, *Rozwój czy zastój? Kraków w latach 1796–1866*, [w:] *Kraków: nowe studia nad rozwojem miasta*, red. Jerzy Wyrozumski, Biblioteka Krakowska nr 150, Kraków 2007, s. 587–617. O życiu codziennym Krakowa w tym czasie: Janina Bieniarzówna, Jan M. Małecki, *Dzieje Krakowa*, t. 3: *Kraków w latach 1796–1918*, Kraków 1979, s. 297–331.

¹⁶ Kazimierz Karolczak, *Właściciele domów w Krakowie na przełomie XIX i XX wieku: z badań nad dziejami Krakowa*, Kraków 1987, s. 20; Stanisław Garlicki, *Sklepy Krakowa na początku XX wieku*, Biblioteka Krakowska nr 149, Kraków 2008, s. 18–22. O rozwoju przestrzennym Krakowa w tym czasie: Jacek Purchla, *Rozwój przestrzenny*,

winał się handel detaliczny i hurtowy, pozostający w większości w rękach kupców żydowskich¹⁷. Istniało tylko kilka firm pozostających od paru pokoleń w rękach tej samej rodziny, pozycję zaczęły sobie natomiast wyrybiać nowe przedsiębiorstwa, zakładane przeważnie przez nowo przybyłych do Krakowa¹⁸. W tym czasie miasto systematycznie się zaludniało w obrębie swych granic, poczynając od lat 1866–1910, następnie po przyłączeniu gmin podmiejskich, krótkim regresie wynikającym z I wojny światowej i jej skutków, a kończąc na progresie przypadającym na lata 30. XX w.¹⁹ Od początku XX w. miasto zaczęło nabierać charakteru usługowego²⁰.

Stały wzrost ludności, jej potrzeb instytucji służących do ich zaspokojenia, zeszyły się niedługo z niebywałym dawniej nagłym postępowaniem technicznym [...], przynoszącymi rychło wpływy zamiejskowe i konkurencję w handlu i przemyśle [...]. Przedtem sklep był lokalem wytwórcy, dziś jest przeważnie lokalem pośrednika, kupca a nie przemysłowca, rękodzielnik albo musi się przedzierzgnąć w fabrykanta, albo zostać tylko naprawiaczem²¹.

urbanistyczny i architektoniczny Krakowa doby autonomii galicyjskiej i Drugiej Rzeczypospolitej, [w:] *Kraków: nowe studia...*, s. 619–661.

¹⁷ Kazimierz Karolczak, *Ludność żydowska w Krakowie przelomu XIX i XX wieku*, [w:] *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. Feliks Kiryk, Przemysł 1991, s. 254.

¹⁸ J. Bieniarzówna, J. M. Małecki, *Dzieje Krakowa...*, t. 3, s. 311. O założonych w tym czasie firmach pisali m.in.: Elżbieta Rak, *Z historii firmy zegarmistrzowskiej Józefa Płonki*, „Krzysztofor” 1982, t. 9, s. 104–108; eadem, *Krakowscy rzemieślnicy – rodzina Voigtów*, „Krzysztofor” 1983, t. 10, s. 117–121; S. Bauman, *Krakowska rodzina...*, s. 207–232. Dłuższą historią mogły się poszczycić firmy Fischerów i Grosse’ów: Jacek Salwiński, *Krakowska kupiecka rodzina Fischerów od końca XVIII do końca XX wieku*, „Rocznik Krakowski” 2001, t. 67, s. 49–77; Małgorzata Ziółek, *Krakowska rodzina Grosse’ów i jej firma handlowa w latach 1859–1950*, „Rocznik Krakowski” 1994, t. 60, s. 139–155.

¹⁹ J. Bieniarzówna, J. M. Małecki, *Dzieje Krakowa...*, t. 3, s. 313–331; Jan Stanisław Bystron, *Rozwój demograficzny dzielnic Krakowa*, „Ekonomista” 1915, t. 1–2, s. 112–160; Bartosz Ogórek, *Niezatarte piętno? Wpływ I wojny światowej na ludność miasta Krakowa*, Kraków 2018; Elżbieta Adamczyk, *Spoleczność Krakowa i jej życie*, [w:] *Dzieje Krakowa*, t. 4: *Kraków w latach 1918–1939*, red. Janina Bieniarzówna, Jan M. Małecki, Kraków 1997, s. 27–36; Krzysztof Pomorski, *Rozwój demograficzny Krakowa w ciągu wieków*, [w:] *Kraków: nowe studia...*, s. 866–883.

²⁰ Jacek Purchla, *Matecznik Polski. Pozaekonomiczne czynniki rozwoju Krakowa w okresie autonomii galicyjskiej*, Kraków 1992, s. 51–69.

²¹ Cyt. za: Klemens Bąkowski, *Dzieje Krakowa*, Kraków 1911, s. 476.

W czasie rewolucji przemysłowej rozwinęła się wiedza techniczna, dzięki której wprowadzono wiele wynalazków przeobrażających produkcję²². Spowodowało to przejście z działalności rzemieślniczej do przemysłowej. Na początku XX w. przemysł w Krakowie coraz lepiej prosperował, co trwało aż do wybuchu I wojny światowej. Miasto stawało się bardziej nowoczesne, a jego władze zmierzali do kolejnych udogodnień. Do poprawy warunków życia oraz zwiększenia powierzchni krakowskiego grodu mogło dojść dzięki większej sile nabywczej ludności wiejskiej i jej ciągłemu napływowi z przeludnionych wsi do miasta, ogólnej koniunkturze dobrobytu i zmianie polityki zaborcy²³. Od drugiej połowy XIX w. krakowskie pracownie rzemieślnicze i fabryki przemysłowe zaczęły wykorzystywać motory napędzane gazem, potem zaś prądem elektrycznym²⁴.

Działalność wyrzyncy pieczęci nie doczekała się osobnych studiów, tymczasem pieczętarstwo znane już było w starożytności, a praktykowane także w późniejszych epokach, choć dopiero w XIX i XX w. stało się stosunkowo ważnym elementem produkcji. Na początku XX stulecia wytwórczość pieczęci ograniczała się do produkcji „czysto użytkowych pieczęci i stempli,

²² Odkrycia w dziedzinie rozwoju maszyn i narzędzi w XIX i XX w. wylicza np. Samuel Lilley, *Ludzie, maszyny i historia. Zarys historii rozwoju maszyn i narzędzi na tle przemian społecznych*, Warszawa 1963, s. 140–276; zob. też uwagi: Lewis Mumford, *Technika a cywilizacja: historia rozwoju maszyny i jej wpływ na cywilizację*, Warszawa 1966 i późniejsze prace tegoż autora; Pierre Francastel, *Sztuka a technika w XIX i XX w.*, Warszawa 1966.

²³ Ryszard Kotewicz, *Z dziejów przemysłu Krakowa w latach 1918–1939*, Kraków 1981, s. 12–13.

²⁴ W 1905 r. elektrownia w Krakowie zainstalowała odbiornik o mocy do 809 kW, a już trzynaście lat później, w 1918 r., jego moc zwiększyła się do 5700 kW, dzięki czemu – proporcjonalnie do tak dużego wzrostu – zwiększono produkcję w fabrykach i prąd elektryczny mógł dotrzeć do większej liczby zakładów, które stopniowo zaczęły wykorzystywać maszyny z napędem elektrycznym, zob. *Historia kultury materialnej Polski w zarysie: praca zbiorowa*, t. 6: *od 1870 do 1918 roku*, red. Bohdan Baranowski, Julian Bartyś, Tadeusz Sobczak, Wrocław 1979, s. 61 n.; Feliks Kiryk, *Cechowe rzemiosło metalowe: zarys dziejów do 1939 r.*, Warszawa 1972, s. 69. Dobrym przykładem zachodzących zmian technologicznych, gospodarczych i ekonomicznych w Krakowie tego czasu są dzieje przemiany warsztatu kowalskiego Ludwika Zieleniewskiego na przemysłową fabrykę maszyn rolniczych, zob. Wojciech Saryusz-Zalewski, *Dzieje przemysłu w b. Galicji 1804–1929 ze szczególnym uwzględnieniem historii rozwoju S. A. L. Zieleniewski i Fitzner-Gamper: wydawnictwo z okazji 125-letniego jubileuszu*, Kraków 1930, s. 113–301.

coraz liczniej produkowanych również w kauczuku i gumie”²⁵. Wynikało to przede wszystkim ze zmian zapoczątkowanych w wieku poprzednim, kiedy wzmożła się biurokratyzacja państw zaborczych²⁶, przyczyniając się do usprawniania pracy w kancelariach, m.in. poprzez użycie pieczęci pomocniczych²⁷. Trudno też sobie wyobrazić, jak w tamtym czasie mogłyby prosperować krakowskie sklepy i inne miejsca pracy bez firmowych pieczęci, przyrządów pieczętujących i potrzebnych do ich użycia akcesoriów. Na ogół wszystkie one prowadziły księgowość, używały więc pieczęci, tym samym tworząc systemy sfragistyczne²⁸. Wykorzystanie pieczęci pomocniczych w pracach biurowych i kancelaryjnych stało się zatem konieczne²⁹.

Od czasu wzmocnienia mechanizacji pojawiło się niejednorodne nazewnictwo wyrobów i branż grawersko-pieczętarskich, czego dowody znaleźć można w księgach adresowych, skorowidzach, zeszytach i przewodnikach.

²⁵ Cyt. za: Marian Haisig, *Elementy pieczęci: tłok jako wytwór rzemiosła artystycznego*, [w:] *Sfragistyka...*, s. 133.

²⁶ Artur Górak, Wiesława Kwiatkowska, *Dawne formy dyplomatyczne w kancelariach na ziemiach polskich XIX wieku*, [w:] *Dyplomatyka staropolska*, red. Tomasz Jurek, Warszawa 2015, s. 529–553 (tam zebrana literatura przedmiotu).

²⁷ Przykładowo: Małgorzata Osiecka, *Kancelaria i archiwum: system kancelaryjny i archiwalny komisji rządowych w Królestwie Polskim w latach 1815–1867*, Warszawa 2015, s. 348–357; Artur Górak, *Rosyjska kancelaria akt spraw w urzędach Lubelskiej Gubernialnej Administracji Ogólnej w latach 1867–1918*, Lublin 2008, s. 161–167; Marcin Hlebionek, *Pieczęcie na ziemiach polskich pod zaborem pruskim. Zarys problematyki*, [w:] *Dawne pieczęcie...*, s. 537–539. O pieczęciach pomocniczych używanych w kancelariach polskich XX w. zob. Władysław Fabijański, *Próba klasyfikacji i nazewnictwa pieczęci używanych w kancelariach urzędów oraz instytucji polskich XX wieku*, [w:] *Dawne pieczęcie...*, s. 559–561.

²⁸ Marcin Hlebionek, *Instrukcje w sprawie używania pieczęci. Przykład zakładów Telkom-Telfa w Bydgoszczy*, [w:] *Zarządzanie dokumentacją, archiwistyka i... koty. Księga jubileuszowa Profesor Haliny Robótki*, red. Robert Degen, Marlena Jabłońska, Wanda K. Roman, Warszawa 2016, s. 65–82.

²⁹ „Parasigillum – każdy odcisk wykonany za pomocą stempla w masie plastycznej bądź barwniku niepełniący funkcji pieczęci, a służący do powielania sformalizowanych elementów formularza pism”, cyt. za: *Materiały do polskiego słownika sfragistycznego*, oprac. Adam Baniecki, Dariusz Bednarek, Robert Forsyśki-Wójciński, Paweł Gut, Marcin Hlebionek, Jolanta Leśniewska, Dorota Żygadło, „Archiwista Polski” 2010, R. 15, nr 3, s. 51; zob. też uwagi Marcina Hlebionka, *Kilka uwag o pieczęciach w XIX wieku, na przykładzie zaboru pruskiego*, [w:] *Nauki pomocnicze historii: teoria, metody badań, dydaktyka*, red. Aleksandra Jaworska, Robert Jop, Warszawa 2013, s. 194–197; idem, *Pieczęcie...*, s. 537–539.

Wymieniają one takie nazwy, jak np.: „pieczęcie”³⁰, „pieczęcie kauczukowe”³¹, „pieczętek wyrób” i „pieczętek wyroby”³², „rytownictwo”³³, „rytownicy”³⁴, „grawerzy” i „grawerskie zakłady”³⁵, „stempli i pieczęci fabryki”³⁶, „stampile kauczukowe i metalowe”³⁷, „stampilie kauczukowe” (w ramach działu „rytownictwo”)³⁸. Natomiast wytwórców pieczęci w XIX i XX w. określano mianem: wyrzynacz, rytownik, grawer, cyzeler, stycharz, sztychacz, stemplarz, puszkarz, pieczętkarz, pieczętarz i pieczęciarz³⁹. Od XIX w. zakłady grawerskie były coraz częściej mechanizowane, co miało wpływ na usprawnienie metod rytowniczych. Do poprawienia dokładności i przyspieszenia prac grawerskich w metalu przyczynił się rozwój maszynowego rytownictwa. Pracę wspomagała np. maszyna kopiująca (pantograf)⁴⁰.

³⁰ *Księga Adresowa Miasta Krakowa i Województwa Krakowskiego z informatorem Miasta Warszawy, Województwa Kieleckiego i Śląskiego*, Kraków 1933–1934, s. 27.

³¹ *Księga Adresowa Polski (wraz z Wielkim Miastem Gdańskim) dla handlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa*, Warszawa 1930 (patrz pieczęcie kauczukowe); „Adresarz-Informator oraz Przewodnik po Krakowie” 1933, R. 1, s. 137.

³² *Stefana Mikulskiego Wielka Księga Adresowa dla Królewskiego Stołecznego Miasta Wielkiego Krakowa*, R. 10, Kraków 1925, s. 596; *Skorowidz Rzeczypospolitej Polskiej i Księga Adresowa Miasta Krakowa*, Kraków 1926 (patrz rytownictwo, pieczętek wyroby).

³³ *Skorowidz Przemysłowo-Handlowy Królestwa Galicji*, Lwów 1912 (patrz rytownictwo).

³⁴ *Stefana Mikulskiego Wielka Księga Adresowa Stołecznego Królewskiego Miasta Krakowa i Stołecznego Królewskiego Miasta Lwowa, Królewskiego Wolnego Miasta Podgórze*, R. 5, Kraków 1909 (patrz rytownicy); *Skorowidz Rzeczypospolitej...*, 1926 (patrz rytownicy).

³⁵ *Księga Adresowa Polski: przemysłu, handlu, finansów, szkolnictwa, wolnych zawodów i organizacji społecznych*, Warszawa 1937 (patrz grawerskie zakłady).

³⁶ *Ibidem* (patrz stempli i pieczęci fabryki).

³⁷ *Skorowidz Przemysłowo-Handlowy...*, 1912 (patrz stampile kauczukowe i metalowe).

³⁸ *Skorowidz Przemysłowo-Handlowy...*, 1906, s. 198.

³⁹ Zob. np. Henryk Kuroń, *Słownik rzemieślniczy*, Warszawa 1963, s. 201; R. Bobrow, *Złotnicy...*, s. 116.

⁴⁰ Pantograf pracował w ten sposób, że na jednym z jego dwóch ramion znajdowało się ostrze prowadzone przez operatora po konturach większego szablonu, na drugim zaś wiertło napędzane siłą elektryczną, które wierząc w metalu, odwzorowywało zmniejszony bądź zwiększony obraz z szablonu. Więcej o maszynowym rytownictwie i urządzeniach pomocniczych: S. Mac, T. Moliński, *Grawerstwo...*, 422–440; C. Streubel, *Grawerstwo...*, s. 152–169. Uwagi dotyczące wykorzystania pantografu w pracy artysty-grawera: Frederic William Goudy, *Type Design: A Homily*, „Ars Typographica” 1934, v. 1, nr 4, s. 9–27. O maszynach redukcyjnych do medali: Zenon Pruszyński, *Maszyny redukcyjne do grawirowania medali najnowszego typu*, WNA 1921, t. 9, s. 133–136.

Autorzy książki *Grawerstwo* wyjaśniają, że maszyny grawerskie „nie zastępują ręcznej pracy grawera, a tylko ułatwiają niektóre czynności, więc nie zmniejszają w sposób istotny wartości artystycznej wyrobu”⁴¹. Niemniej upowszechnienie się mechanizacji musiało rzutować na wykonywanie pieczęci, choć trudno jednoznacznie stwierdzić na podstawie aktualnego stanu badań, czy wpłynęła jednakowo na wszystkie krakowskie pracownie pieczętarskie. Nastąpiła zatem modernizacja narzędzi do wykonywania pieczęci i tym samym ich procesu wytwórczego. Zaczęto wykorzystywać gumę, która jako miękki i plastyczny materiał była łatwiejsza do obróbki niż metal, a jej zastosowanie pozwoliło na zdecydowanie szybsze realizowanie większej liczby zamówień⁴². To z kolei wiązało się z szeroką recepcją pieczęci tuszowych. Rozwinęła się wytwórczość przemysłowa nastawiona na produkcję masową. Pośredniczono w sprzedaży niektórych przedmiotów, by zaspokoić rosnące zapotrzebowanie. Kupowano półfabrykaty i prefabrykaty. Krakowscy złotnicy już pod koniec XIX w. używali wiedeńskich prefabrykatów, które po obróbce sygnowali swoim znakiem firmowym⁴³. Za przykład podobnej praktyki mogą posłużyć kupowane w całości, ale składowane na miejscu w warsztacie u zamawiającego, pieczęcie automatyczne z niemieckich fabryk. Na przełomie XIX i XX w. fabryka pieczęci Theodora Kaisera produkowała „mechaniczne aparaty pieczętujące”, które reklamowała w prasie poznańskiej⁴⁴ i w firmowych katalogach⁴⁵. W tych ostatnich

⁴¹ S. Mac, T. Moliński, *Grawerstwo...*, s. 422.

⁴² „Rozwój techniczno-gospodarczy w bardzo silny sposób warunkuje rozwój społeczno-gospodarczy, który ze swej strony niejednokrotnie wywołuje pojawienie się nowych wynalazków, wpływa bardzo silnie na konsumpcję, a przez to pośrednio i na produkcję”, cyt. za: Jan Rutkowski, *Historia kultury i próba systematyzacji jej zagadnień*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” (dalej: KHKM) 1959, R. 7, nr 1, s. 28. Praca przy pomocy tworzonych na gorąco materiałów mogła okazać się niebezpieczna. O wybuchu płynnego kauczuku w gdańskiej fabryce stempli w 1938 r. zob. „Gazeta Gdańska” 1938, R. 48, nr 25, s. 2.

⁴³ Michał Myśliński, *Znak imienny złotnika i znak firmowy jego zakładu. Uwagi o złotnictwie krakowskim w 2. połowie XIX wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2012, R. 74, nr 1, s. 92 n. Podobnie było w tym czasie w Poznaniu, gdzie zakład jubilersko-złotniczy Stanisława Szulca sprzedawał wyroby innych fabryk złotniczych i platernicznych, zob. Katarzyna Gieszczyńska-Nowacka, *Warsztaty złotnicze Szulców i Kruków w XIX i XX wieku w Poznaniu*, KMP 1991, R. 59, nr 1/2, s. 61.

⁴⁴ „Wielkopolanin” 1897, R. 15, nr 89, s. 7.

⁴⁵ Archiwum Państwowe w Poznaniu, Konsystorz Ewangelicki w Poznaniu, sygn. 53/893/404. Wśród materiałów reklamowych przesyłanych do poznańskiego Konsy-

znaleźć można najpełniejszą ofertę pracowni grawersko-pieczętarских, zatem, na podstawie kilkudziesięciu katalogów, dałoby się scharakteryzować asortyment takich zakładów w XIX i XX w. Jest to tym bardziej prawdopodobne, że powszechnie rozsyłano tego rodzaju druki jako rodzaj reklamy. Taki materiał źródłowy będzie niezbędny dla badacza, który podejmie się próby uściślenia terminologii i nazewnictwa opracowywanych przez siebie produktów. Badacze, tacy jak Jan Pazdur i Stanisław Garlicki zauważają w firmowych katalogach potencjał do badań nad historią kultury materialnej⁴⁶. Natomiast wzorowym przykładem ich wykorzystania jest praca Joanny Paprockiej-Gajek o platerach warszawskich⁴⁷.

Niedawno zwrócono uwagę, że co najmniej od drugiej połowy XIX w. pojawili się grawerzy pracujący w metalach i kamieniach szlachetnych, brązownicy wykonujący zlecenia w srebrze i złocie, zegarmistrzowie oferujący zegarki w złożonych kopertach i kruszcowe akcesoria, czyli wszyscy ci którzy mieli obowiązek zapisywania się do probierni⁴⁸. Co ciekawe, większość wymienionych w zamieszczonym niżej wykazie rzemieślników odnaleziono w spisie Urzędu Probierczego w Krakowie z 1936 r.⁴⁹ Michał Myśliński wymienił w artykule złotników i rzemieślników pokrewnych profesji (jubilerów, mosiężników i in.) na podstawie dokumentacji tego samego urzędu⁵⁰, lecz w jego pracy zabrakło nazwisk np. Aleksandra Fischhaba, Władysława Micińskiego i Jakuba Walenty, widniejących we wspomnianym spisie z 1936 r. Należy przy tym zaznaczyć, że autor nie popełnił błędu, ponieważ

storza Ewangelickiego znajdują się dwa katalogi berlińskiej fabryki pieczęci Theodora Kaisera.

⁴⁶ Jan Pazdur, *Początki reklamy fabrycznej w Polsce*, KHKM 1980, t. 28, nr 2, s. 219 n.; S. Garlicki, *Sklepy...*, s. 9.

⁴⁷ Joanna Paprocka-Gajek, *Platerzy warszawskie w latach 1822–1914: asortyment, odbiorca i obyczaj*, Warszawa 2010. Do opracowania dołączono płytę CD z katalogami i cennikami firm platernicznych, co znacząco usprawnia korzystanie z tego typu materiałów – taką praktykę powinno się kontynuować; zob. też Krystyna Oniszczyk-Awizeń, *Katalogi firmowe huty szkła z terenu Kłodzkiej w zbiorach Muzeum Ziemi Kłodzkiej*, „Zeszyty Muzeum Ziemi Kłodzkiej” 2009, t. 10, s. 179–210; Krystyna Kossowska, *Fabryka Szkła, Kryształów i Szyb do Okien firmy Ignacy Hordliczka*, KHKM 1981, t. 29, nr 3, s. 365–376.

⁴⁸ R. Bobrow, *Złotnicy...*, s. 11.

⁴⁹ ANK, Urząd Probierczy w Krakowie, sygn. 29/1650/62.

⁵⁰ Michał Myśliński, *Złotnicy, jubilerzy, mosiężnicy i rzemieślnicy pokrewnych profesji w dokumentacji Urzędu Probierczego w Krakowie (1919–1944)*, KHKM 2015, R. 63, nr 1, s. 141–155.

odnotował firmy składające deklarację handlową bądź przemysłową, a nie te, które faktycznie otrzymały świadectwa złotnicze. W innym artykule M. Myśliński przedstawił przykład konwergencji dwóch profesji rzemiosła artystycznego (złotnictwa i mosiężnictwa), zwraca w nim uwagę na błędne wskazywanie profesji rzemieślnika poprzez wykonane przez niego dzieło, a „nie w zależności od uprawianego rzemiosła i przynależności cechowej”⁵¹. Autorzy zestawiający słownikowo złotników z terenu północnej Polski podszli do tego problemu inaczej, bowiem zamieścili w swoim opracowaniu nazwiska rzemieślników, którzy nie byli złotnikami (cechowymi), aczkolwiek za takich zostali uznani i odnotowani w literaturze⁵². W XIX i XX stuleciu nie było możliwe ścisłe podzielenie rzemieślników pracujących w metalu na poszczególne rzemiosła. Zdarzało się, że organizacje cechowe obejmowały dwa, trzy, cztery lub więcej rzemiosł. Jeszcze inne nigdy nie posiadały odrębnego stowarzyszenia, jak np. pieczętarze i grawerzy, którzy należeli zazwyczaj do zbiorowych cechów. Z przytoczonych uwag można zatem wyciągnąć ogólny wniosek, że wiele zagadnień związanych z rzemiosłem metalowym w XIX i XX w., zwłaszcza w ramach grawerstwa, wymaga dalszych pogłębionych badań.

Zróznicowany profil krakowskich sklepów i firm oferujących pieczęcie, działających w pierwszej połowie XX w., spowodował, że wśród wymienionych w dalszej części artykułu firm znajdują się przedsiębiorstwa zajmujące się nie tylko produkcją pieczęci. Uwzględniono również firmy handlujące artykułami papierniczymi, biurowymi, galanteryjnymi i wyrobami pieczętarskimi, które jedynie sygnowały sprzedawany przez siebie towar (tzw. fabryczne składy)⁵³.

* * *

W okresie międzywojennym budżet firm rytowniczo-pieczętarskich musiał ulec znaczącym ograniczeniom z racji, ustanowionego w grudniu

⁵¹ Idem, *Fusiere, partacze, przeszkodnicy... Dzieła złotnicze mosiężników krakowskich jako przykład konwergencji dwóch profesji rzemiosła artystycznego w XIX wieku*, KHKM 2015, R. 63, nr 3, s. 471.

⁵² Michał Gradowski, Agnieszka Kasprzak-Miler, *Złotnicy na ziemiach północnej Polski, cz. 1: Województwo pomorskie, kujawsko-pomorskie i warmińsko-mazurskie*, Warszawa 2002, s. 11.

⁵³ Podobny problem występował w okresie dwudziestolecia międzywojennego wśród krakowskich producentów i sprzedawców białej broni, por. Leszek Zachuta, *Polska biała broń i jej producenci*, t. 1: *Firmy krakowskie*, Kraków 1998, s. 7 n.

1927 r., *Rozporządzenia o godłach i barwach państwowych oraz o znakach, chorągwiach i pieczęciach*⁵⁴, wprowadzającego monopol Mennicy Państwowej na produkcję pieczęci dla władz i urzędów⁵⁵. Do czasu wdrożenia tej decyzji wiele pracowni produkowało pieczęcie urzędowe, których wykonanie budziło jednak liczne zastrzeżenia. Nie było – przede wszystkim – powtarzalności, co wynikało z braku unormowania prawnego. Marek Adamczewski zwrócił uwagę na to, że sfragistyka polska podczas pierwszych dziesięciu lat istnienia II Rzeczypospolitej Polskiej podlegała wpływom wojska⁵⁶.

W dwudziestoleciu międzywojennym istniało kilka stowarzyszeń i cechów rzemieślniczych w Krakowie mających wśród aktywnych członków grawerów wykonujących również pieczęcie. Jeszcze w 1912 r. powstało Stowarzyszenie Przemysłowe Mechaników, Optyków i Rytowników w Krakowie⁵⁷ – jego działacze odłączyli się od wcześniejszego cechu, który współtworzyli z zegarmistrzami⁵⁸. Należeli do niego następujący grawerzy: Józef Trębacz, J. Walenta, Mieczysław Preisner, Franciszek Malina i Stanisław Niemczyk. Pod koniec 1928 r. powstał Cech Rytowników i Optyków w Krakowie⁵⁹. Wśród jego członków znaleźli się: J. Walenta, Józef Mondkiewicz, J. Trębacz, S. Niemczyk, F. Malina, Józef Marczyk, Edward Sorkin i Jan Widliński⁶⁰. Po dobrowolnej likwidacji Ce-

⁵⁴ *Rozporządzenie o godłach i barwach państwowych oraz o znakach, chorągwiach i pieczęciach* (Dz.U. z 1927 r., nr 115, poz. 980); o pieczęciach Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej: Marek Adamczewski, *Sfragistyka państwowa i samorządowa II Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2019.

⁵⁵ Władysław Terlecki, *Mennica Warszawska 1765–1965*, Wrocław 1970, s. 182; zob. też Janusz Giersz, *Mennica Warszawska – wytwórca pieczęci od 190 lat*, „Mówią Wieki” 2015, nr 2, s. 42–46; idem, *Pieczęcie – niedoceniana i nie do końca znana działalność Mennicy Warszawskiej*, „Biuletyn Numizmatyczny” 2018, nr 4, s. 263–291; Marek Adamczewski, *Geneza rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z 29 marca 1930 r. w sprawie oznak władz, urzędów, zakładów, instytucji i przedsiębiorstw państwowych. Orzeł Biały Zygmunta Loreca (Loretza)*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” 2019, t. 18, s. 279–302.

⁵⁶ M. Adamczewski, *Sfragistyka...*, s. 112.

⁵⁷ F. Kiryk, *Cechowe...*, s. 73; ANK, Akta miasta Krakowa, sygn. 29/33/Kr 8087, b.p.

⁵⁸ ANK, Cech zegarmistrzów, rytowników i optyków w Krakowie, sygn. 29/190/1–10; ANK, Akta miasta Krakowa, sygn. 29/33/Kr 8053, b.p.

⁵⁹ ANK, Akta miasta Krakowa, sygn. 29/33/Kr 8207, b.p.

⁶⁰ Ibidem, b.p.

chu Rytowników i Optyków w 1936 r. oraz połączeniu się z mechanikami, złotnikami i zegarmistrzami powstał cech zbiorowy. Wojewódzki Cech Mechaników, Optyków, Rytowników, Srebrników, Zegarmistrzów i Złotników ukonstytuował się na początku grudnia 1936 r. podczas posiedzenia Komitetu Założycielskiego w lokalu Izby Rzemieślniczej na ulicy św. Anny 9⁶¹. Na przewodniczącego wybrano Aleksandra Mołodeckiego. Jednym z założycieli był J. Mondkiewicz, a członkami m.in. F. Malina i Stanisław Skamla (jako grawerzy). Zadania zrzeszonych rzemieślników przedstawia statut z 1937 r. W podstawowym zakresie normował je w punktach od 1 do 5:

1) Pielęgnowanie ducha łączności oraz utrzymywanie i podnoszenie godności zawodowych członków, 2) piecza nad utrzymaniem dobrego stosunku między członami Cechu i ich pracownikami, 3) piecza nad sprawami młodzieży rzemieślniczej, pozostającej na nauce u członków Cechu, oraz załatwienie sporów wynikłych ze stosunku nauk i rzemiosła, 4) popieranie oraz urządzanie szkół, kursów, odczytów itp. w celu kształcenia zawodowego członków Cechu oraz ich pracowników i uczniów, 5) tworzenie kas i funduszy zapomogowych dla członków Cechu, oraz ich rodzin i pracowników⁶².

Podpunkt szósty „tępienie fuszerstwa i domokrażstwa” został przekreślony⁶³. Od maja 1937 r. cech działał nie tylko w mieście, ale również we wszystkich powiatach województwa krakowskiego. Natomiast od listopada tegoż roku zmieniła się jego nazwa na: Wojewódzki Cech Mechaników,

⁶¹ ANK, Akta miasta Krakowa, sygn. 29/33/Kr 8208, b.p. (patrz protokół z zebrania założycielskiego).

⁶² Ibidem, b.p.

⁶³ Ibidem, b.p. (Statut Wojewódzkiego Cechu Mechaników, Optyków, Rytowników, Srebrników, Zegarmistrzów i Złotników w Krakowie, zatwierdzony przez Zarząd Miejski w Krakowie w czerwcu 1937 r.). Więcej zadań zostało wyznaczonych w kolejnym statucie: „1) Pielęgnowanie ducha łączności oraz utrzymanie i podnoszenie godności zawodowych członków, 2) piecza nad utrzymaniem dobrego stosunku między członkami Cechu i ich pracownikami, 3) piecza nad sprawami młodzieży rzemieślniczej, pozostającej na nauce u członków Cechu, oraz załatwienie sporów wynikłych ze stosunku nauki i rzemiosła, 4) popieranie i urządzanie szkół, kursów, odczytów itp. w celu kształcenia zawodowego członków Cechu oraz ich pracowników i uczniów, 5) tworzenie kas i funduszy zapomogowych dla członków Cechu, oraz ich rodzin i pracowników, 6) popieranie i utworzenie świetlic i burs czeladników i uczniów (terminatorów), 7) piecza nad sprawami czeladników, 8) obrona interesów gospodarczych członków, 9) popieranie rozwoju technicznego gospodarczego rzemiosła danego rodzaju lub gałęzi, 10) organizowanie i popieranie spółek i spółdzielni celem prowadzenia składów surowców i półfabrykatów, wspólnych magazynów sprzedaży i warsztatów pracy, podejmowania się dostaw lub robót”.

Optyków, Grawerów, Zegarmistrzów, Jubilerów i Złotników w Krakowie⁶⁴. Przestał funkcjonować w latach 1939–1940, kiedy został przymusowo zlikwidowany.

Po II wojnie światowej działalność rozpoczęła Rzemieślnicza Spółdzielnia Pracy Rytowniczo-Pieczętarska w Krakowie (dalej: RSPR-PK), założona podczas Walnego Zgromadzenia Założycielskiego 6 czerwca 1950 r. Członkami zarządu zostali: Zygmunt Kamiński, Józef Duda i Henryk Gorczyński⁶⁵. W Radzie Nadzorczej zasiedli: Adam Halicki, Wanda Kurdziel, Leokadia Utracka, Stanisława Mazurek oraz Kazimierz Synowiec⁶⁶. Prowadzona spółdzielnia miała za zadanie:

Zarobkowe zatrudnianie członków Spółdzielni przez prowadzenie wspólnego przedsiębiorstwa w ramach Narodowego Planu Gospodarczego oraz stałe dążenie do osiągnięcia wyższego poziomu produkcji, w oparciu o szeroko prowadzoną akcję doskonalenia zawodowego [...]. Spółdzielnia a) podejmuje dla osób trzecich oraz na własny rachunek wykonywanie pracy w zakresie rzemiosła rytowniczo-pieczętarskiego, b) organizuje i prowadzi we własnym zakresie warsztaty pracy [...], c) prowadzi z zachowaniem obowiązujących przepisów działalność społeczno-wychowawczą [...], d) dzierżawi, nabywa i buduje nieruchomości, e) podejmuje z zachowaniem obowiązujących przepisów wszelkie czynności, zmierzające do urzeczywistnienia jej celów, f) przystępuje do odpowiednich Związków⁶⁷.

Spółdzielnia dla osiągnięcia swych celów podejmowała się „dla osób trzecich i na własny rachunek” wyrobu pieczętek gumowych i tłoczonych w papierze oraz rytownictwa ręcznego i maszynowego. RSPR-PK prowadziła warsztaty w latach 1951–1952 w Krakowie na ulicy Augustiańskiej 18 oraz w Bielsku-Białej na ulicy Generała Stalina 22 (obecnie ul. Bohaterów Warszawy). Działały trzy należące do niej punkty usług w: Krakowie (ul. Senacka 10, ul. Dietla 63), Bielsku-Białej (jw.) i Tarnowie (ul. Sowińskiego 2)⁶⁸. RSPR-PK po dwuletnim funkcjonowaniu, 29 września 1952 r., została przejęta przez Drukarską Spółdzielnię Pracy im. Waryńskiego.

⁶⁴ Ibidem, b.p. (korespondencja z Korporacją Przemysłową Mechaników w Krakowie).

⁶⁵ We wpisie z września 1950 r. figurują: Zygmunt Kamiński, Władysław Kalinowski i Kazimierz Synowiec.

⁶⁶ ANK, Sąd Okręgowy w Krakowie, sygn. 29/1989/25522, s. 1–13 (protokoły z zebrania założycielskiego). Oficjalnie RSPR-PK wpisano do rejestru spółdzielni 8 września 1950 r., ibidem, s. 41.

⁶⁷ Ibidem, s. 37–39.

⁶⁸ Ibidem, s. 71.

go w Krakowie, wskutek czego wykreślono ją ze spisu spółdzielni i zaprzestano działalności⁶⁹.

W pierwszej połowie XX w. działało kilkudziesięciu wytwórców i sprzedawców pieczęci w Krakowie. Liczba przedsiębiorstw oferujących takie usługi nie ogranicza się do firm, które wymieniono w załączonym wykazie. W tym czasie nie prowadzono bowiem systematycznej rejestracji dla tego rodzaju rzemieślniczej i handlowej działalności. Dokładniejsze dane statystyczne są dostępne jedynie dla początku XX w. W spisie krakowskich przedsiębiorstw przemysłowych z 1902 r. odnotowano czterech rytowników oraz dwóch pieczętarzy⁷⁰. W wykazie stowarzyszeń rękodzielniczych w Krakowie z lat 1902–1903 cech zrzeszający zegarmistrzów, rytowników, optyków i mechaników liczył ogółem ok. sześćdziesięciu osób⁷¹.

W materiałach do organizacji szkolnictwa wyższego, wydanych przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, podano liczbę 305 zakładów grawerskich istniejących w 1931 r. na terenie II Rzeczypospolitej Polskiej, w tym na województwa południowe przypadło 37 warsztatów⁷² – co jest stosunkowo niewielką liczbą. W 1932 r. w województwie krakowskim było 30 warsztatów grawerskich (23 chrześcijańskich i 7 żydowskich)⁷³, a cztery lata później ich liczba wynosiła 19, w tym krakowskich pracowni – 15 (10 chrześcijańskich i 5 żydowskich)⁷⁴. W sprawozdaniach Izby Rzemieślniczej w Krakowie, sporządzanych w latach 1930–1938, liczba krakowskich zakładów działających w rzemiośle grawerskim wahała się od 10 (w 1930 i 1934 r.) do 22 (w 1932 r.)⁷⁵. Kraków tego czasu zajmował w dziedzinie obróbki metali szlachetnych pozycję szczególną, czego dowodzi fakt, że według stanu na dzień 1 stycznia 1936 r. firm zajmujących się szeroko rozumianą profesją złotniczą zarejestrowanych w Urzędzie

⁶⁹ Ibidem, s. 87–90.

⁷⁰ Kazimierz Władysław Kumaniecki, *Cechy rękodzielnicze w Krakowie*, „Statystyka Miasta Krakowa” 1905, z. 9, cz. 1, tabl. I–II, s. 196–203.

⁷¹ Ibidem, tabl. III, s. 204 n.

⁷² *Materiały do organizacji szkolnictwa wyższego*, Lwów 1934, s. 168. Źródło nie precyzuje, o które dokładnie województwa chodzi.

⁷³ F. Kiryk, *Cechowe...*, s. 77.

⁷⁴ Ibidem, s. 77.

⁷⁵ Jarosław Jastrzębski, *Izba Rzemieślnicza w Krakowie w latach 1927–1939*, Kraków 2010, tabl. 5, s. 70.

Probieńczym w Krakowie było 451, w tym krakowskich 220 i zamiejscowych 231⁷⁶.

Nie ma wielu materiałów źródłowych do działalności poszczególnych krakowskich firm wytwarzających i sprzedających pieczęcie, dlatego informacje o niektórych zakładach ograniczają się do nazwiska właściciela, nazwy i adresu firmy. Materiał archiwalny dotyczący niektórych zakładów grawersko-pieczętarskich zachował się fragmentarycznie. Zdarza się, że nie odnaleziono wytworów sygnowanych przez występujące w ogłoszeniach pracownie lub zachowały się jedynie przedmioty bez informacji o wytwórcy. Z powodu braku odpowiedniej podstawy źródłowej niejednokrotnie trudno jest ustalić daty powstania i zamknięcia danego zakładu, a także zmian lokalizacji i jego profilu. W związku z powyższym studia tu prezentowane można nazwać przeglądem sytuacji panującej w krakowskim pieczętarstwie pierwszej połowy XX stulecia oraz spojrzeniem na charakter produkcji tamtejszych firm grawersko-pieczętarskich opartym na skąpych przekazach w postaci reklam i spisów w księgach adresowych, przemysłowych, branżowych, a także skorowidzach i książkach telefonicznych⁷⁷.

W trakcie kwerendy odnaleziono informacje dotyczące następujących wytwórców i sprzedawców pieczęci: Aleksandrowiczów, Czesława Cygielskiego, Stefana Czaplickiego, firmy „Emaljarnia”, Aleksandra Fischhaba, firmy „Jan Fischer i Spółka”, Stefana Ludwika Fröhlicha, Izaaka i Józefa Horowitzów, Jana Kauzala, Borucha Kirschera (Kirschnera), Franciszka Maliny, Józefa Marczyka, Władysława Micińskiego, Józefa Mondkiewicza, Stanisława Adama Niemczyka, Mieczysława Preisnera (Preusnera), Stefana Sieprawskiego, Edwarda Sorkina, Józefa Trębacza, Jakuba Józefa Walenty, Jana Andrzeja Widlińskiego, Felicjana Wojtycha oraz Zygmunta Ziembickiego. Potencjalni wykonawcy pieczęci mogą kryć się wśród osób odnotowywanych w spisach branż metalowych jako rytownicy, grawerzy bądź

⁷⁶ ANK, Urząd Probieńczy w Krakowie, sygn. 29/1650/62, b.p. (wykaz firm zarejestrowanych w Urzędzie Probieńczym w Krakowie według stanu na dzień 1 stycznia 1936 r.).

⁷⁷ Podobnie jak np. Katarzyna Klucz wajd, *Złotnicy, jubilerzy i zegarmistrzowie – rzemieślniczo-handlowy pejzaż Torunia XIX–XX w. (do 1939 roku)*, [w:] *Klejnoty w służbie sacrum i dewocji: biżuteria w Polsce*, red. nauk. Katarzyna Klucz wajd, Toruń 2017, s. 99–112.

medalierzy. Są to m.in.: Jakub Fischer⁷⁸, Edmund Korosadowicz⁷⁹, Edward Lorkin⁸⁰, Władysław Rogalski⁸¹, Henryk Waldyn⁸² oraz Wojciechowski⁸³. Osobną grupę stanowią uczniowie, czeladnicy, pracownicy, pomocnicy i robotnicy firm grawersko-pieczętarских wzmiankowani w źródłach.

⁷⁸ Prowadził zakład grawerski na ul. Grodzkiej 62 w Krakowie, zob. *Skorowidz Przemysłowo-Handlowy...*, 1906, s. 198.

⁷⁹ Artysta, rzeźbiarz i cyzeler. Szerzej: Jan Pachoński, *Korosadowicz Edmund Feliks (1872–1964)*, [w:] PSB, t. 14, Wrocław 1968–1969, s. 97–98; Adam Więcek, *Dzieje sztuki medalierskiej w Polsce*, Kraków 1989, s. 147; J. Samek, *Polskie...*, s. 235–236; J. Strzałkowski, *Słownik...*, s. 66; Marian Gumowski, *Medale polskie*, Warszawa 1925, s. 163, 198. Medale wykonane przez artystę znajdują się np. w Lwowskiej Narodowej Galerii Sztuki: Igor Chomyn, *Katalog plakiet, medalionów i medali polskich i z Polską związanych w Lwowskiej Narodowej Galerii Sztuki*, t. 1, Warszawa 2015, nr kat. 366–370, s. 381–384.

⁸⁰ Właściciel warsztatu rytowniczego na ul. Grodzkiej 68, później na Rynku Głównym – Sukiennice 58, zob. *Skorowidz Rzeczypospolitej...*, 1926 (patrz rytownicy); *Księga Adresowa Polski...*, 1930 (patrz grawerzy).

⁸¹ Urodził się 18 listopada 1880 r. w Krakowie. Cyzeler, jubiler i brązownik. Jego żoną była Maria, urodzona 18 listopada 1893 r. w Krakowie. Mieli dwie córki: Janinę i Karolinę. Rogalski należał do cechu brązowników, wcześniej pracował w firmie Władysława Glixellego. W 1919 r. założył własny zakład, który mieścił się kolejno na ul.: Biskupiej 11/13, Rolnej 7 i Szczepańskiej 5. Firma wykonywała: zastawy stołowe, serwisy, tace, kosze, wyroby ze srebra i złota, galanterię i wyroby do użytku kościelnego, medale, odznaki i wieńce metalowe, ANK, Izba Przemysłowo-Handlowa w Krakowie, sygn. 29/318/150, nr 10523 (osobnateczka); Spis ludności miasta Krakowa z r. 1910, sygn. 29/90/18, lp. 889; Spis ludności miasta Krakowa z r. 1921, sygn. 29/91/4, lp. 1287; *Monografia rzemiosła polskiego Krakowa i województwa Krakowskiego*, Lwów 1939, s. 77; Michał Myśliński, *Rozbite zwierciadło. Biżuteria i galanteria Spółdzielni Przemysłu Artystycznego „Imago Artis”*, Warszawa 2015, s. 24–43.

⁸² Urodził się w 1878 r. w Bydgoszczy. Z zawodu cyzeler, wyznania rzymskokatolickiego. Od 1909 r. mieszkał w Krakowie. Był żonaty z Rozalią, urodzoną 4 listopada 1892 r. w Krakowie. Prowadził zakład grawerski na ul. Felicjanek 7 w Krakowie, gdzie wyrabiał m.in. odznaki, medale i żetony, ANK, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1921, sygn. 29/91/6, lp. 6972; *Spis właścicieli kont czekowych w Pocztowej Kasie Oszczędności: według stanu z dnia 30 września 1934 r.*, Warszawa 1934, s. 329; Zdzisław Sawicki, Adam Wielechowski, *Dokumenty i odznaki Wojska Polskiego 1918–1945: legitymacje, dyplomy: Wojsko Polskie 1918–1939, Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie*, Warszawa 2008, s. 29; J. Strzałkowski, *Słownik...*, s. 121; M. Gumowski, *Medale...*, s. 216; *Monografia rzemiosła...*, s. 77.

⁸³ *Jana Burgera Galicyjska Księga Adresowa*, R. 1, Lwów 1896, s. 190 (rytownicy).

Odnotowano: Stanisława Bierę⁸⁴, Jana Jasińskiego⁸⁵, Mendla Kirschera (Kirschnera)⁸⁶, Judę Landaua⁸⁷, Jana Pajaka⁸⁸, Mariana Muchonia⁸⁹, Kazimierza Kauckiego⁹⁰, Antoniego Rachwał⁹¹, Aleksandra Salomona Ratha⁹²,

⁸⁴ Urodził się 17 listopada 1889 r. w Krakowie, syn Jana i Marianny. Z zawodu rytownik, wyznania rzymskokatolickiego. Rzemiosła wyuczył się u Jakuba Walenty, ANK, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1900, sygn. 29/89/6, lp. 1360; Spis ludności miasta Krakowa z r. 1910, sygn. 29/90/23, lp. 196; Akta miasta Krakowa, sygn. 29/33/Kr 8053, s. 1384.

⁸⁵ Urodził się 24 listopada 1869 r. w Krakowie. Z zawodu zecer, wyznania rzymskokatolickiego, ANK, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1921, sygn. 29/91/2, lp. 5164/I; albo: urodził się 15 maja 1869 r. w Krakowie. Rytownik, wyznania rzymskokatolickiego. Był żonaty z Konstancją, urodzoną 18 stycznia 1869 r. Mieli troje dzieci: Zygmunta, Mariana i Helenę, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1921, sygn. 29/91/20, lp. 422. Niejaki Jan Jasiński był uczniem Stefana Czaplickiego.

⁸⁶ Rytownik. Prowadził pracownię na ul. Stradom 2 (II piętro). Członek Stowarzyszenia Mechaników, Optyków i Rytowników w Krakowie, ANK, Akta miasta Krakowa, sygn. 29/33/Kr 8087, b.p.

⁸⁷ Urodził się 6 marca 1894 r. w Sanoku. Z zawodu rytownik, wyznania mojżeszowego. Od 1896 r. mieszkał w Krakowie. Jego żoną była Ryfka, urodzona 9 września 1897 r. w Tarnowie. Był członkiem Stowarzyszenia Mechaników, Optyków i Rytowników w Krakowie. Prowadził pracownię na ul. Stradom 1, ANK, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1921, sygn. 29/91/21, lp. 397; Akta miasta Krakowa, sygn. 29/33/Kr 8087, b.p.

⁸⁸ Urodził się 12 czerwca 1877 r. w Brzeźnicy, syn Karoliny. Rytownik, wyznania rzymskokatolickiego. Od 1885 r. mieszkał w Krakowie. Członek Stowarzyszenia Mechaników, Optyków i Rytowników w Krakowie, ANK, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1900, sygn. 29/89/11, lp. 1720; Spis ludności miasta Krakowa z r. 1921, sygn. 29/91/11, lp. 6627; Akta miasta Krakowa, sygn. 29/33/Kr 8087, b.p.

⁸⁹ Uczeń Władysława Micińskiego, ANK, Akta miasta Krakowa, sygn. 29/33/Kr 8053, s. 1384.

⁹⁰ Był uczniem w zakładzie Józefa Trębacza, ibidem, s. 1384.

⁹¹ Antoni Rachwał (1908–1941), syn Andrzeja i Rozalii. Był zecerem w firmie Aleksandra Fischhaba w czasie okupacji Krakowa. Miał zostać zatrzymany w miejscu pracy za odbijanie druków nielegalnych. Następnie był przetrzymywany w więzieniu Montelupich, po czym 21 lutego 1941 r. został przewieziony do obozu Auschwitz-Birkenau (nr obozowy 10412), gdzie został rozstrzelany 25 maja 1941 r. Wcześniej, w latach 1937–1939, był odlewaczem monotypowym w drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, ANK, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1921, sygn. 29/91/21, lp. 683; *Księga Pamięci: transporty Polaków do KL Auschwitz z Krakowa i innych miejscowości Polski Południowej 1940–1944*, t. 1, red. nauk. Franciszek Piper, Irena Strzelecka, Warszawa 2002, s. 439–442, 445, 449; Stanisław Gawęda, *Uniwersytet Jagielloński w okresie II wojny światowej 1939–1945*, Kraków 1986, s. 241.

⁹² Urodził się 30 sierpnia 1906 r. w Krakowie, syn Zygmunta i Gusty. Drugi mąż Jadwigi Teichner-Rathowej (1900–1943), córki Aleksandra Fischhaba. Salomon był najprawdopo-

Józefa Schmalza⁹³, Alfreda Słupczyńskiego⁹⁴, Franciszka Skamłę⁹⁵ i Józefa Woźnicę⁹⁶.

Wyjaśnienia wymagają sprawy techniczne. Pisownia imion i nazwisk odnotowana została najczęściej za źródłem. Podobnie rozwiązano problem występowania wielu nazw i numeracji ulic⁹⁷. W literaturze przedmiotu najczęściej podaje się nazwy ulic za źródłem. Aby poniższy wykaz zyskał na przejrzystości, nazwy polskich miast zapisano za każdym razem w języku polskim. Oprócz tego w nawiasach okrągłych dodano obcojęzyczne nazwy pojęć bądź przedmiotów wymienianych w prasie. Wykaz podzielono na dwie części: I) Wytwórcy pieczęci, II) Sprzedawcy pieczęci. Informacje o rzemieślnikach i firmach są podane według schematu: 1) Nazwa/y firmy, 2) Daty, 3) Adres/y, 4) Zakres działalności, 5) Sygnatura/y, 6) Dzieje firmy, 7) Właściciel/e, 8) Rodzina, 9) Uwagi. Nie wszędzie było możliwe uzupełnienie każdego z punktów, wtedy, zachowując kolejność, podano to, co udało się znaleźć. Nadto zamieszczono słowniczek wybranych pojęć, przyrządów pieczętujących i narzędzi pokrewnych, aby przybliżyć przed-

dobniej pracownikiem w firmie teścia. W spisie ludności Krakowa sporządzonym przez Niemców figuruje jako mieszkaniec lokalu na ul. Senackiej 10, gdzie mieszkała rodzina Fischhabów, AŻIH, Spis Żydów Krakowa, sygn. 19, nr poz. 8802, s. 351; ANK, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1910, sygn. 29/90/15, lp. 433.

⁹³ Pracownik w firmie rytowniczo-pieczętarzkiej A. Fischhaba.

⁹⁴ Urodził się w 1882 r. w Krakowie. Był rytownikiem, wyznania rzymskokatolickiego. Został zaproszony na zebranie Stowarzyszenia Zegarmistrzów, Rytowników, Mechaników i Optyków w Krakowie, które miało się odbyć 20 lutego 1919 r., ANK, Akta miasta Krakowa, sygn. 29/33/Kr 8053, s. 1203–1205; Spis ludności miasta Krakowa z r. 1900, sygn. 29/89/2, lp. 520.

⁹⁵ Urodził się 25 listopada 1901 r. w Krakowie, syn Józefa i Magdaleny. Z zawodu graver, wyznania rzymskokatolickiego. Mieszkał wraz z rodzicami i rodzeństwem na ul. Woźniakowskiego 101 w Krakowie. Członek Wojewódzkiego Cechu Mechaników, Optyków, Rytowników, Srebrników, Zegarmistrzów i Złotników, ANK, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1910, sygn. 29/90/28, lp. 1237; Sąd Okręgowy w Krakowie, sygn. 29/1989/25522, b.p.

⁹⁶ Urodził się w 1879 r. w Krakowie, syn Stanisława i Petroneli. Uczeń w warsztacie Władysława Micińskiego, ANK, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1900, sygn. 29/89/16, lp. 2078; Akta miasta Krakowa, sygn. 29/33/Kr 8053, s. 1384.

⁹⁷ Wyjątkiem są adresy podające albo numery drewnianych „kramów” w Sukiennicach, albo sklepy zewnętrzne, które również zostały przebudowane w latach 70. XIX w., zob. *Encyklopedia Krakowa*, red. Antoni Henryk Stachowski, Warszawa 2000, s. 938. W prasie podawano adres z numerem lokalu „Sukiennice 9” lub szerzej „Rynek Główny, Sukiennice 9”. Z tego powodu za każdym razem zapisano: „Rynek Główny – Sukiennice”.

mioty występujące w poniższym wykazie. Być może ta wstępna propozycja przyczyni się do rozszerzenia badań nad źródłami, które zasługują na uwagę badaczy historii techniki i kultury materialnej oraz zabytkoznawców i kolekcjonerów.

Wykaz osób wytwarzających i sprzedających pieczęcie w Krakowie w pierwszej połowie XX w.

I. Wytwórcy pieczęci

CYGIELSKI, Czesław

Nazwa firmy: „Pracownia stempli i pieczęci Czesława Cygielskiego”

Daty: lata 30. XX w.

Adres: ul. Floriańska 49 (w latach ok. 1931–1937), ul. Floriańska 9 (w latach ok. 1937–1939)⁹⁸

Zakres działalności: tłoki i stemple pieczętne⁹⁹, szyldy emaliowane i metalowe

Dzieje firmy: Wiadomo jedynie, że pracownia C. Cygielskiego działała w latach 30. XX w.

Właściciel: Czesław Cygielski

Uwagi: Śladem po działalności firmy – poza jedną pieczęcią – jest firmowy rachunek¹⁰⁰.

CZAPLICKI, Stefan

Nazwa firmy: „Stefan Czaplicki – Rytownik”

Daty: 1876–1925

Adres: ul. Grodzka 2 (w latach ok. 1876–1925)¹⁰¹

Zakres działalności: medalierstwo (medale, odznaki i żetony)¹⁰², jubilerstwo¹⁰³ i rytownictwo pieczęci¹⁰⁴

⁹⁸ *Księga Adresowa Polski...*, 1937, s. 1204 (patrz stempli i pieczęci fabryki); *Sprawozdanie z działalności zarządu głównego Związku Opieki nad Zwierzętami w Krakowie za rok administracyjny 1938*, Kraków 1939, ogł. nr 5.

⁹⁹ Typariusz bliżej autorowi nieznany (APK, Zbiór sfragistyczny, sygn. 12/182/122).

¹⁰⁰ Rachunek z 24 września 1932 r. wystawiony przez pracownię Czesława Cygielskiego dla Starostwa Grodzkiego Krakowskiego (zbiory prywatne autora).

¹⁰¹ Np. *Stefana Mikulskiego...*, 1909 (patrz rytownicy).

¹⁰² W Muzeum Krakowa: medal Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie dla Marcelego Olesińskiego (nr inw. MHK-3969/II-N), medal pamiątkowy dla króla kurkowego Władysława Ligęzy-Niewiarowskiego (nr inw. MHK-170/BrK), medale Bractwa Strzeleckiego Krakowskiego za najlepszego strzała (nr inw. MHK-211/BrK, MHK-226/BrK, MHK-2078/III), medale Bractwa Kurkowego Krakowskiego fundacji Ludwika Jana Schneidera (nr inw. MHK-307/BrK, MHK-596/BrK, MHK-2076/III).

¹⁰³ J. Strzałkowski, *Słownik...*, s. 38. Autor odnotowuje, że S. Czaplicki był tylko jubilerem.

¹⁰⁴ ANK, Zbiór tłoków pieczętnych metalowych, sygn. 29/661/555.

Sygnatura: „S. CZAPLICKI – W KRAKOWIE”

Dzieje firmy: S. Czaplicki założył zakład rytowniczy w 1876 r. Jego siedziba mieściła się na ul. Grodzkiej 2. Jacek Strzałkowski odnotował, że rzemieślnik był czynny w latach 1890–1905¹⁰⁵. Udało się uaktualnić te ustalenia, z których wynika, że S. Czaplicki działał w latach 1876–1925. Widnieje np. w niemieckiej księdze adresowej z lat 1907–1913¹⁰⁶. Ponadto w projekcie przebudowy portali sklepowych w budynku na ul. Grodzkiej 2 znajduje się napis „Stefan Czaplicki” na szyldzie reklamowym, który wykonano w 1925 r. na zlecenie właściciela kamienicy – Henryka Schmidta¹⁰⁷.

Właściciel: Stefan Czaplicki¹⁰⁸

Rodzina: Florentyna Czaplicka (żona), Zofia Czaplicka (córka), Kazimierz Czaplicki (syn), Stefan Czaplicki (syn)

Uwagi: W XIX i XX stuleciu działało w Krakowie wielu złotników i jubilerów o nazwisku Czaplicki. Znani są m.in. Karol, Wiktor i Edward¹⁰⁹. Nie udało się dotąd ustalić stopnia ich spokrewnienia ze Stefanem. S. Czaplicki był członkiem: Cechu Rytowników i Optyków w Krakowie, Stowarzyszenia Przemysłowego Zegarmistrzów, Rytowników, Optyków i Mechaników oraz Wojewódzkiego Cechu Mechaników, Optyków, Grawerów, Zegarmistrzów, Jubilerów i Złotników w Krakowie.

„EMALJARNIA”

Nazwy firmy: „Emaljarnia, Fabryka Szyldów Emaljowanych, Spółka z o.o.”, „Emaljarnia, S-ka z o.o. Fabryka Szyldów Emaljowanych i Wytwórnia Pieczętek”

Daty: 1929–1934

Adres: ul. Dietla 81

Zakres działalności: szyldy metalowe i emaliowane, wyrób pieczętek¹¹⁰

Dzieje firmy: Fabrykę szyldów emaliowanych „Emaljarnia” wpisano do rejestru handlowego Izby Przemysłowo-Handlowej w Krakowie 18 stycznia 1929 r. (lp. 000843/84)¹¹¹.

¹⁰⁵ J. Strzałkowski, *Słownik...*, s. 38.

¹⁰⁶ *Adressbuch aller Länder der Erde der Kaufleute, Fabrikanten, Gewerbetreibenden, Gutsbesitzer; Band 19b: Galizien und Bukowina*, 1907/1913, s. 54.

¹⁰⁷ ANK, Archiwum planów Budownictwa Miejskiego w Krakowie, sygn. ABM, ul. Grodzka 2, fasc. 53, s. 12.

¹⁰⁸ Urodził się 2 września 1852 r. w Kościelcu. Od 1858 r. mieszkaniec Krakowa. Z zawodu rytownik, wyznania rzymskokatolickiego. Jego żoną była Florentyna, urodzona 21 lutego 1861 r. w Krakowie. Mieli trójkę dzieci: Zofię, Kazimierza i Stefana, ANK, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1900, sygn. 29/89/1, lp. 1957; Spis ludności miasta Krakowa z r. 1910, sygn. 29/90/1, s. 2458; Spis ludności miasta Krakowa z r. 1921, sygn. 29/91/1, lp. 1677.

¹⁰⁹ Np. Michał Myśliński, *Złotnicy krakowscy i ich cech w latach autonomii galicyjskiej 1866–1914*, Kraków 2011, s. 56 n.; idem, *Złotnicy, jubilerzy...*, s. 144; Leonard Lepszy, *Złotnictwo krakowskie*, Kraków 1887, s. 7–10.

¹¹⁰ *Spis Abonentów Sieci Telefonicznej Państwowej w Krakowie (dodatek do ogólnego „Spisu Abonentów Telefonicznych w Polsce” na rok 1934)*, Warszawa 1934 (patrz szyldy emaliowane).

¹¹¹ ANK, Izba Przemysłowo-Handlowa w Krakowie, sygn. 29/318/200 (teczka „Emaljarnia”).

W tym samym roku kapitał firmy wynosił 20 tys. zł, a prowadził ją niejaki Mojżesz Dawid Weinberg, przemysłowiec w Krakowie, zamieszkały na ul. Dietla 81 – gdzie także znajdowała się siedziba firmy „Emaljnaria”¹¹².

Właściciel: Mojżesz Dawid Weinberg?

Uwagi: Nie odnaleziono żadnych produktów firmy.

FISCHHAB, Aleksander

Nazwy firmy: „Aleksander Fischhab. Wytwórnia pieczęci, etykiet tłoczonych i pracownia rytownicza”, „Treuhand der firma Alexander Fischhab. Graveuranstalt, Stempel- und Siegelmarken-Erzeugung”

Daty: 1904–1939, 1939–1945, ok. 1945–1953

Adresy: pl. Dominikański 6 (w latach 1904–1908)¹¹³, ul. Grodzka 50 (w latach ok. 1908–1925)¹¹⁴, ul. Grodzka 46 (w latach ok. 1925–1953)¹¹⁵

Zakres działalności: Tłoki i stemple pieczętne (metalowe i gumowe)¹¹⁶, podstawowe prace grawerskie (wycinanie, obrabianie i rytowanie drobnych przedmiotów z metalu,

¹¹² Ibidem, b.p.

¹¹³ Np. *Księga Adresowa Królewskiego Stołecznego Miasta Krakowa i Królewskiego Wolnego Miasta Podgórze 1905*, R. 1, Kraków 1904, poz. ogł. LXXVIII.

¹¹⁴ „Podróżujący Kurier”. Organ Stowarzyszenia Podróżujących Kupców Galicji 1908, nr 10, R. 2, s. 12; *Stefana Mikulskiego Wielka Księga Adresowa Stołecznego Królewskiego Miasta Krakowa i Stołecznego Królewskiego Miasta Lwowa, Królewskiego Wolnego Miasta Podgórze*, R. 4, Kraków 1908, s. 63.

¹¹⁵ „Przegląd Kupiecki” 1925, nr 1, s. 2; *Stefana Mikulskiego...*, 1925, s. 9; *Skorowidz Rzeczypospolitej...*, 1926 (patrz rytownicy).

¹¹⁶ W wyniku przeprowadzonej kwerendy udało się odnaleźć następujące obiekty: pieczęć Magistratu Miasta Rzeszów (MOR, nr inw. MRH 3071), pieczęć Starostwa w Rzeszowie (MOR, nr inw. MRH 3085), pieczęć z napisem „powyższe materiały pobrano” (MOR, nr inw. MRH 4128), pieczęć z napisem „do wpłaty...” (MOR, nr inw. MRH 4129), pieczęć z napisem „21 września 1930” (MOR, nr inw. MRH 4134), pieczęć z napisem „25 września 1930” (MOR, nr inw. MRH 4135), pieczęć z napisem „Sprawa urzędowa – w wykonaniu poruczonego zakresu działania – wolna od opłaty pocztowej” (MOR, nr inw. MRH 4137), pieczęć Kasy Poboru Opłat Miejskich Magistratu w Rzeszowie (MOR, nr inw. MRH 4147), pieczęć z napisem „Sprawdzono i zapisano do księgi kontrolnej” (MOR, nr inw. MRH 4148), pieczęć z napisem „Widziano i potwierdza się” (MOR, nr inw. MRH 4149), pieczęć z napisem „w Rzeszowie” (MOR, nr inw. MRH 4150), pieczęć Magistratu Miasta Rzeszów (MOR, nr inw. MRH 4164), pieczęć Zwierzchności Gminnej w Staromieściu (MOR, nr inw. MRH 4190); pieczęć Składu Aparatów i Przyborów Fotograficznych E. Grünhausera w Krakowie (Muzeum Krakowa, nr inw. MHF/1035/I), pieczęć Warszawskiego Składu Przyborów Fotograficznych w Krakowie (Muzeum Krakowa, nr inw. MHF/1036/I); pieczęć Cesarsko-Królewskiego Starostwa w Krakowie (MNK, nr inw. MNK-VII-Sfr 4496), pieczęć Cesarsko-Królewskiego Starostwa w Krakowie (MNK, nr inw. MNK-VII-Sfr 4501); pieczęć Kontroli Opłat Miejskich w Chrzanowie (Muzeum w Chrzanowie im. Ireny i Mieczysława Mazarakich, nr inw. MCh-S/2098); pieczęć spółki Antoniego Dobrzańskiego z Krakowa (MNRiPR-S, nr inw. MNR-H-640); pieczęć autorowi bliżej nieznana (APK, Zbiór sfragistyczny, sygn. 12/182/32); pieczęć Księgarni Bratniej Pomocy Medyków UJ w Krakowie (zbiory prywatne autora); pieczęć Południowego Towarzystwa Transportowego w Krakowie (zbiory prywatne autora); pieczęć Sądu Rozjemczego w Krakowie (zbiory prywatne), S. Bauman, „Typariusze w zbiorze historycznym Muzeum Narodowego Rolnictwa i Przemysłu

takich jak: odznaki¹¹⁷, medale i medaliki), wyrób szyldów emaliowanych¹¹⁸, metalowych i mosiężnych, tabliczek metalowych w wielu wzorach i formatach, etykiet wytłaczanych, naklejek, zaklejek i zalepek, oraz prace drukarskie (papiery firmowe, rachunki, katalogi, cenniki, bilety¹¹⁹, ulotki itd.). W ofercie znalazły się również numeratory (paginatory), datowniki, stampile, prezentatory, plombownice, prasy i praski, marki mosiężne dla psów¹²⁰, suszki i bibularze, szablony z cynkowej blachy, cyfry i litery żelatynowe, cyfry kauczukowe na drewnianych klockach oraz inne przedmioty do sygnowania. Ponadto oferowano w katalogu bogaty asortyment wyrobów gotowych, pozostających w ciągłej sprzedaży i dostępnych na tzw. składzie sklepowym. Były to przede wszystkim akcesoria potrzebne do wykonywania odcisków pieczętnych, takie jak farby i tusze do pieczęci, poduszki i bibuły nawilżone tuszem (maczałki), butelki z tuszem, lak w laskach, smary do maszyn, albo przybory do przechowywania pieczęci, jak np. pudełeczka niklowane bądź podstawki pod typariusze.

Sygnatury: „A. FISCHHAB – KRAKÓW, Grodzka 50”, „ALEKSANDER FISCHHAB – KRAKÓW, Grodzka 50”, „A. FISCHHAB – Kraków, Grodzka 46”, „A. FISCHHAB-KRAKÓW-GRODZKA-46”

Dzieje firmy: Aleksander Fischhab założył zakład rytowniczo-pieczętarski w 1904 r., co potwierdza karta przemysłowa wydana w tym samym roku przez Magistrat Miasta Krakowa¹²¹. W 1913 r. firma otrzymała ponownie koncesję handlową¹²². Pracownia

Rolno-Spożywczego w Szreniawie”, Poznań 2016, nr kat. 21 (niepublikowana praca licencjacka); i d e m, „Krakowska firma rytowniczo-pieczętarska Aleksandra Fischhaba”, Poznań 2018, s. 130–181 (niepublikowana praca magisterska); i d e m, *Krakowska rodzina...*, s. 223, przyp. 66.

¹¹⁷ Odznaka Harcerstwa Starozakonnych Haszomer Hacair (zbiory prywatne); nakrętka do odznaki, która została sprzedana podczas aukcji w 2010 r., <http://desa.art.pl/index.php?pozycja=12457> (odczyt: 15.12.2017).

¹¹⁸ Zachował się szyld emaliowany wytwórni bielizny Izraela Lederbergera, sygnowany przez firmę Fischhabów (Muzeum Krakowa, nr inw. MHK 802–7). Szyld ten prezentowano na wystawie „Kupując oczami. Reklama w przedwojennym Krakowie” w Kamienicy Hipolitów w Krakowie (23 lutego – 11 czerwca 2017 r.), lecz nie wskazano na ekspozycji sygnatury wykonawcy. Ponadto brak reprodukcji szyldu w publikacji powystawowej, por. Iwona Kawalla, *Kupując oczami. Reklama w przedwojennym Krakowie*, Kraków 2017.

¹¹⁹ Firma „A. Fischhab” drukowała i sprzedawała bilety Krakowskiego Teatru Żydowskiego, zob. Mirosława M. Bułat, *Krakowski Teatr Żydowski = Krokewer Jidisz Teater: między sztuką a sztuką*, Kraków 2006, s. 42. Informacje o zakupie biletów w siedzibie firmy na ul. Grodzkiej 46, zob. np.: „Nowy Dziennik” 1936, R. 19, nr 291, s. 15; „Nowy Dziennik” 1939, R. 22, nr 53, s. 11.

¹²⁰ Inaczej znaczki lub numery, które służyły do identyfikacji psów, zob. Joanna Geller, Bożena Sobucka, *Jak pies z kotem*, Kraków 2016, s. 18.

¹²¹ Karta przemysłowa nr 126 została wydana przez Magistrat Miasta Krakowa 9 kwietnia 1904 r., ANK, Izba Przemysłowo-Handlowa w Krakowie, sygn. 29/731/507, s. 352. Nado w krakowskiej księdze adresowej z 1905 r. znalazła się informacja, że „pieczęcie kauczukowe różnego rodzaju wykonuje nowo założony zakład w Krakowie, Plac Dominikański 6”, zob. *Krakowska Księga Adresowa na rok 1906*, R. 1, red. Jan Knapik, Kraków 1905, poz. ogł. LXXVIII.

¹²² ANK, Izba Przemysłowo-Handlowa w Krakowie, sygn. 29/318/130, nr 520, s. 138.

Aleksandra Fischhaba posiadała w okresie międzywojennym pewną renomę, ponieważ wykonywała pieczęcie dla urzędów i kolei państwowych¹²³. Warto odnotować, że w katalogu firmowym z 1940 r. znajduje się wiele odbitek pieczęci wykonanych dla przedsiębiorstw z woj. krakowskiego, śląskiego, kaliskiego, lwowskiego, a kilka nawet z woj. pomorskiego¹²⁴.

8 października 1940 r. niemiecki Urząd Powierniczy przekazał firmę Fischhabów pod zarząd administracji zastępczej. Pierwszym powiernikiem zastępczym (*Kommissarischer Verwalter*) został Adolf Kriberwigg¹²⁵, a następnie Hermina Weidenholzer i Rudolf Kania. Wywieźli oni firmowe mienie w sierpniu i wrześniu 1944 r. do miejscowości Žireč nad Labem (*Schurz*), leżącej wówczas w Czechosłowacji. W 1946 r. część maszyn i urządzeń krakowskiej firmy zakupił Bohumil Zahradnik, właściciel fabryki pieczęci w Pradze. Pod koniec 1946 r. mienie firmy „A. Fischhab” zostało ostatecznie przetransportowane z Pragi oraz Žirca do Gliwic w dwóch transzach, najpierw koleją, następnie dwoma ciężarówkami. Nie ma pewności, czy transport dotarł do Krakowa. Wiadomo jedynie, że ostatnia ciężarówka dojechała do Gliwic w grudniu 1946 r.¹²⁶

Po II wojnie światowej przedsiębiorstwo przejął Zygmunt Fischhab (Kamiński)¹²⁷. Firma przez niego prowadzona prosperowała po 1945 r. całkiem dobrze. Do takiego wniosku można dojść np. porównując zatrudnienie, które w 1948 r. obejmowało 14 osób (7 robotników produkcyjnych, 3 robotników gospodarczych, 2 uczniów i 2 pracowników biurowych)¹²⁸, podczas gdy w 1947 r. pracowało tam tylko 7 osób¹²⁹. Dane statystyczne dotyczące produkcji są także imponujące, ponieważ w samym 1948 r. wykonano 18 tys. pieczęci gumowych i kauczukowych (średnio 1,5 tys. miesięcznie) o wartości 3 mln 269 tys. zł, 21 mln etykiet tłoczonych o wartości 4 mln 417 tys. zł i 261 robót grawerskich o wartości 916 tys. zł¹³⁰.

¹²³ Zob. np. „Głos Górnego Śląska” 1926, R. 6, nr 64, s. 2.

¹²⁴ *Ilustrowany katalog firmy „Aleksander Fischhab”*, Kraków 1940 (zbiory prywatne autora).

¹²⁵ ANK, Izba Przemysłowo-Handlowa w Krakowie, sygn. 29/318/424, nr 138, s. 137.

¹²⁶ Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Biuro Rewindykacji w Warszawie, sygn. 2/287/365, *passim*.

¹²⁷ ANK, Akta stanu cywilnego Izraelskiego Okręgu Metrykalnego w Krakowie, sygn. 29/1472/499, lp. 209, s. 70. Wpis w akcie urodzenia Zygmunta informuje o zmianie nazwiska z „Fischhab” na „Kamiński” przez niego i jego żonę Różę, która zmieniła także imię na Zuzanna; zob. też „Dziennik Polski” 1946, R. 2, nr 161, s. 7.

¹²⁸ ANK, Izba Przemysłowo-Handlowa w Krakowie, sygn. 29/731/394, s. 927–976.

¹²⁹ ANK, Izba Przemysłowo-Handlowa w Krakowie, sygn. 29/731/507, s. 354.

¹³⁰ ANK, Izba Przemysłowo-Handlowa w Krakowie, sygn. 29/731/394, s. 523–528.

Właściciele: Aleksander Sender Fischhab (1869–1942)¹³¹, Zygmunt Fischhab (Kamiński od 1946 r.)¹³²

Rodzina: Regina Ruchel Fischhab (żona 1873–1940), Jadwiga Teichner-Rath z d. Fischhab (córka, 1900–1943), Stefania Fischhab (córka, 1901), Zygmunt Fischhab (syn, 1904 – po 1993), Izydor Fischhab (syn, 1906–1944) i Salomon Fischhab (syn, 1909–1940)¹³³

FRÖHLICH, Stefan Ludwik

Nazwa firmy: „Stefan Fröhlich – Rytownik”

Daty: 1882–1906

¹³¹ Urodził się 5 marca 1869 r. w Chomsku na terenie dzisiejszej Białorusi. Rodzicami Aleksandra byli Feiweł Josef Fischhab i Cipe z d. Kamińska. W Krakowie F. J. Fischhab trudnił się kupiectwem, wcześniej w Chomsku był nauczycielem religii. 15 marca 1898 r. Aleksander ożenił się z Regimą Ruchel z d. Horowitz, która urodziła się 5 stycznia 1873 r. w Krakowie. Rodzina Fischhabów najpierw mieszkała w domu na ul. Dietla 59, następnie przeprowadziła się na ul. Senacką 10, ANK, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1900, sygn. 29/89/26, lp. 2342; Spis ludności miasta Krakowa z r. 1910, sygn. 29/90/14, lp. 2881; Spis ludności miasta Krakowa z r. 1921, sygn. 29/91/1, lp. 2237; Akta stanu cywilnego Izraelickiego Okręgu Metrykalnego w Krakowie, sygn. 29/1472/466, lp. 56, s. 12; *Krakowska Księga Adresowa...*, 1905, s. 193; *Stefana Mikulskiego Wielka Księga Adresowa dla Stołecznego Królewskiego Miasta Wielkiego Krakowa i Królewskiego Wolnego Miasta Podgórze*, R. 9, Kraków 1914, rozdz. 1, s. 93; *Stefana Mikulskiego...*, 1925, s. 114; *Księga Adresowa Miasta Krakowa i Województwa Krakowskiego*, Kraków 1932, s. 243. A. Fischhab był z zawodu drukarzem. W latach 1900–1939 prowadził firmę rytowniczo-pieczętarską w Krakowie. W latach 1940–1941 odnotowano go we wpisach Związku Rzemieślników Żydowskich w Krakowie, albowiem pracował wraz z dwoma przedwojennymi pracownikami jego firmy – Salomonem Rathem i Józefem Schmalzem w przedsiębiorstwie prowadzonym przez niemieckich powierników, zob. AŻIH, Starosta miasta Krakowa 1939–1945, sygn. 228, nr poz. 32, s. 43; nr poz. 36, s. 130; nr poz. 37, s. 16, 82. Jako Żyd został w 1941 r. przeniesiony do getta krakowskiego na ul. Józefińską 43. Izydor, syn Aleksandra umieścił go w szpitalu żydowskim na ul. Skawińskiej. Zmarł tragiczną śmiercią podczas likwidacji szpitala w getcie krakowskim w lipcu 1942 r., kiedy wszystkich pacjentów rozstrzelano. Przywołane informacje przekazał Zygmunt Kamiński w korespondencji z Janem Bohdanem Glińskim, przechowywanej w zbiorach Głównej Biblioteki Lekarskiej im. Stanisława Konopki w Warszawie (Materiały J. B. Glińskiego, sygn. SKM 364).

¹³² Urodził się 21 marca 1904 r. w Krakowie (ANK, Akta stanu cywilnego Izraelickiego Okręgu Metrykalnego w Krakowie, sygn. 29/1472/499, lp. 209, s. 70). Uczył się w Gimnazjum św. Jacka w Krakowie, które ukończył złożeniem egzaminu dojrzałości w 1922 r. Studia na Uniwersytecie Jagiellońskim na Wydziale Filozoficznym (Oddział Farmacji) ukończył w 1929 r., został więc magistrem farmacji. Zygmunt prawdopodobnie pracował w zawodzie – pojawia się w spisach krakowskich farmaceutów (np. *Rocznik Lekarski Rzeczypospolitej Polskiej* 1936, R. 2, s. 219). Jednak można przyjąć, że pomagał ojcu w prowadzeniu firmy rytowniczo-pieczętarskiej. Żoną Zygmunta była Rosalia Fischhab z d. Finder, urodzona 6 października 1907 r. we Lwowie. Mieli syna Jerzego. Przed wybuchem II wojny światowej mieszkali na ul. św. Marka 20/14 w Krakowie.

¹³³ Więcej o rodzinie: S. Bauman, *Krakowska rodzina...*, s. 207–214; idem, *Krakowska firma...*, s. 99–114. Kwestionariusze na wydanie niemieckich dowodów osobistych dla członków rodziny Fischhab zob. ANK, Akta miasta Krakowa, sygn. 29/33/SMKr 476, s. 641–725.

Adresy: Rynek Główny – Sukiennice 39 (w latach 1882–1900)¹³⁴, ul. Grodzka 45 (w latach 1900–1901)¹³⁵, ul. Grodzka 9 (w latach 1901–1905)¹³⁶, ul. Grodzka 44 (w latach ok. 1905–1906)¹³⁷

Zakres działalności: pieczęcie metalowe i gumowe, rytowanie i rzeźbienie monogramów i herbów we wszelkiego rodzaju metalach i kamieniach

Dzieje firmy: S. Fröhlich założył firmę grawersko-pieczętarską w 1882 r. Ogłaszał się regularnie w *Józefa Czecha Krakowski Kalendarz* w latach 1895–1901. Po raz ostatni został wymieniony w spisie rytowników w 1906 r.

Właściciel: Stefan Fröhlich¹³⁸

Rodzina: Ludwika Dioniza Fröhlich (żona), Stefan Fröhlich (syn), Teresa Fröhlich (córka), Gerwazy Fröhlich (syn)

Uwagi: Ogłoszenia przedsiębiorstwa S. Fröhlicha są do siebie podobne – w centralnej części przedstawione jest uskrzydłone putto stojące przy stole, trzymające w prawej ręce typariusz z widoczną matrycą, którym odcisnęło pieczęć na kartce leżącej na blacie stołu. Obok kartki z odciskiem umieszczano tłok pieczętny oraz maszynę pieczętującą. Pod obrazem widniało najczęściej kilka zdań o wykonywanych przez pieczętarsza pracach, a po bokach tej ilustracji adres firmy. Nie odnaleziono żadnych produktów po działalności firmy S. Fröhlicha.

HOROWITZ, Izaak. HOROWITZ, Józef

Nazwy firmy: „Izaak Horowitz – Fabryka Pieczętek”, „Zakład pieczętarski – Józef Horowitz”

Daty: 1896–1939

Adresy: pl. Wolnica 4 (w latach ok. 1896–1929)¹³⁹, ul. Dietla 54 (do 1929 r.)¹⁴⁰, ul. Grodzka 32 (w latach ok. 1929–1939)¹⁴¹

Zakres działalności: pieczęcie metalowe i gumowe, etykiety tłoczone, aparaty do sygnowania (numeratory, datowniki, cyfry itd.) oraz szyldy emaliowane

Dzieje firmy: Od 1896 r. firma Izaaka Horowitza prowadziła działalność rytowniczą, następnie przejął ją jego syn Józef. W 1930 r. firma J. Horowitza została zarejestrowana

¹³⁴ *Józefa Czecha Krakowski Kalendarz na rok...*, R. 63, Kraków 1895; R. 68, Kraków 1900.

¹³⁵ *Józefa Czecha...*, R. 69, Kraków 1901, nr ogł. XXVII.

¹³⁶ *Ibidem*, nr ogł. 261, s. LVIII. W ogłoszeniu znajduje się informacja, że „Stefan Fröhlich przeniósł swoją pracownię na ul. Grodzką l. 9, parter, w podworcu”.

¹³⁷ *Skorowidz Przemysłowo-Handlowy...*, 1906, s. 198.

¹³⁸ Urodził się 2 września 1868 r. w Krakowie. Z zawodu rytownik, wyznania rzymskokatolickiego. Jego żoną była Ludwika Dioniza z Piertotów (Pierotów?), urodzona 3 czerwca 1873 r. w Dompaire we Francji. Mieli troje dzieci: Stefana, Teresę i Gerwazego, ANK, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1900, sygn. 29/89/6, lp. 969.

¹³⁹ *Jana Burgera...*, s. 190 (rytownicy) i dział ogłoszenia s. 220, nr 1772.

¹⁴⁰ *Spis Abonentów Państwowej Sieci Telefonicznej Okręgu Krakowskiej Dyrekcji Poczty i Telegrafów*, 1929, s. 37.

¹⁴¹ *Księga Adresowa Polski...*, 1937, s. 1204 (patrz stempli i pieczęci fabryki); Teatr Miejski im. J. Słowackiego w Krakowie, sezon 1932/33 [program teatralny]; *Przewodnik Gospodarczy Województw: Kieleckiego, Krakowskiego i Śląskiego*, Sosnowiec 1938 (patrz Kraków – pieczętki).

w Izbie Przemysłowo-Handlowej w Krakowie¹⁴². Przez kolejne cztery lata opłacała regularnie podatki na rzecz Skarbu Państwa i krakowskiej Izby Przemysłowo-Handlowej. W 1934 r. jej obrót wyniósł nieco ponad 25 tys. zł¹⁴³. J. Horowitz mieszkał w tym czasie na ul. Stradomskiej 27¹⁴⁴.

Właściciel: Izaak Horowitz¹⁴⁵, Józef Horowitz¹⁴⁶

Rodzina: Izaak: Debora Horowitz (wcześniej Klein, żona), Chaim Leib Horowitz (syn)¹⁴⁷, Neffe Horowitz (córka), Łazarz Horowitz (syn), Maria Horowitz (córka), Beniamin Horowitz (syn), Józef Horowitz (syn), Judyta Horowitz (córka) i Dawid Horowitz (syn)

Uwagi: W spisie abonentów z 1929 r. znajduje się informacja o składzie papieru Efreima Horowitza na ul. Grodzkiej 32¹⁴⁸. Być może wymieniony był spokrewniony z Izaakiem i Józefem.

KAUZAL, Jan

Daty: przełom XIX i XX w.

Adres: ul. Floriańska 13¹⁴⁹

Zakres działalności: prace wchodzące w zakres grawerstwa, czyli wycinanie, obrabianie i rytowanie drobnych przedmiotów z metalu, w tym także pieczęci

Dzieje firmy: Zakład rytowniczy J. Kauzala działał na ul. Floriańskiej 13 w Krakowie. Jan jako pieczętarsz był członkiem Stowarzyszenia Zegarmistrzów, Rytowników i Optyków w Krakowie¹⁵⁰.

Właściciel: Jan Kauzal

Uwagi: Nie zachowały się przedmioty wykonane przez firmę Jana, nie odnaleziono też podstawowych danych biograficznych.

¹⁴² ANK, Izba Przemysłowo-Handlowa w Krakowie, sygn. 29/318/136, nr 12810; 29/318/429, nr 12810, s. 281.

¹⁴³ ANK, Izba Przemysłowo-Handlowa w Krakowie, sygn. 29/318/429, nr 12810, s. 281.

¹⁴⁴ ANK, Izba Przemysłowo-Handlowa w Krakowie, sygn. 29/318/136, nr 12810.

¹⁴⁵ Urodził się w 25 kwietnia 1866 r. w Dukli niedaleko Krosna. Był właścicielem fabryki pieczęci, wyznania mojżeszowego. Od 1890 r. przebywał w Krakowie, gdzie mieszkał m.in. na ul. Wolnica 4/9 i ul. Bożego Ciała 4. Jego żoną była Debora (wcześniej Klein), urodzona 28 września 1864 r. w Krakowie. Jej dziećmi z pierwszego małżeństwa(?) byli: Chaim, Neffe i Łazarz. Z drugiego małżeństwa (z Józefem): Maria, Beniamin, Józef, Judyta i Dawid, ANK, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1900, sygn. 29/89/17, lp. 2391–2392; Spis ludności miasta Krakowa z r. 1910, sygn. 29/90/14, lp. 1110; Spis ludności miasta Krakowa z r. 1921, sygn. 29/91/12, lp. 675.

¹⁴⁶ Urodził się 25 stycznia 1905 r. w Krakowie, ANK, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1910, sygn. 29/90/14, lp. 1110.

¹⁴⁷ Chaim Leib Horowitz złożył 10 września 1931 r. deklarację na wyrzynanie monogramów i podpisów w Urzędzie Probierzczym w Krakowie, zob. M. Myśliński, *Złotnicy, jubilerzy...*, s. 148.

¹⁴⁸ *Spis Abonentów Państwowej Sieci Telefonicznej Okręgu Krakowskiej Dyrekcji Poczty i Telegrafów*, 1929, s. 37.

¹⁴⁹ *Jana Burgera...*, s. 190 (rytownicy).

¹⁵⁰ ANK, Akta miasta Krakowa, sygn. 29/33/Kr 8053, b.p.

MALINA, Franciszek

Nazwa firmy: „Zakład rytowniczo-pieczętarski – Franciszek Malina”

Daty: 1928–1972

Adresy: Rynek Główny – Sukiennice 28, Rynek Główny – Sukiennice 3, pl. Szczepański 7

Zakres działalności: pieczęcie metalowe i gumowe¹⁵¹, prace wchodzące w zakres grawerstwa, czyli wycinanie, obrabianie i rytowanie drobnych przedmiotów z metalu, jak np. odznak, medali i plakiet¹⁵²

Sygnatury: „Fr. MALINA – KRAKÓW – SUKIENNICE 28”, „F. MALINA – KRAKÓW”, „Fr. MALINA – KRAKÓW”, „F. MALINA – SUKIENNICE 28”, „F. MALINA – KRAKÓW, Sukiennice 28”

Dzieje firmy: Franciszek wyuczył się zawodu u Władysława Micińskiego¹⁵³. Firmę zaczął prowadzić w latach 20. XX w.¹⁵⁴ 3 marca 1931 r. otrzymał on świadectwo złotnicze¹⁵⁵. W latach 30. XX w. działał w Izbie Rzemieślniczej w Krakowie, zasiadając w komisji egzaminacyjnej czeladniczej¹⁵⁶. Ponadto Franciszek był członkiem krakowskiego Cechu Rytowników i Optyków¹⁵⁷, a po jego likwidacji – Wojewódzkiego Cechu Mechaników, Optyków, Grawerów, Zegarmistrzów, Jubilerów i Złotników w Krakowie¹⁵⁸. J. Strzałkowski podaje, że firma F. Maliny funkcjonowała do 1950 r.¹⁵⁹, natomiast F. Malina znalazł się wśród członków Cechu Rzemiosł Metalowych w Krakowie, którzy prosperowali w 1972 r. na terenie miasta¹⁶⁰.

Właściciel: Franciszek Malina¹⁶¹

Rodzina: Jadwiga Malina (córka)

MARCZYK, Józef

Nazwa firmy: „Józef Marczyk – zakład rytowniczy”

Daty: 1924–1939

¹⁵¹ Muzeum Krakowa: pieczęć z napisem „Księga zawiera __ stron” (nr inw. MHK-736/DIP); MNK: dwie pieczęcie krakowskiego zarządu Związku Muzeów w Polsce (nr inw. MNK-VII-Sfr 895–896).

¹⁵² Muzeum Krakowa posiada cztery odznaki krakowskiego Bractwa Kurkowego (nr inw. MHK-2057/III, MHK-2058/III/1–2, MHK-1035/V, MHK-308/BrK); zob. Zdzisław Sawicki, Adam Wielechowski, *Odznaki Wojska Polskiego 1918–1945: Wojsko Polskie 1918–1945, Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie*, Warszawa 2007, s. 180, 685; *idem*, *Dokumenty...*, s. 262; J. Strzałkowski, *Słownik...*, s. 80.

¹⁵³ ANK, Akta miasta Krakowa, sygn. 29/33/Kr 8087, b.p.

¹⁵⁴ Zob. np. *Skorowidz Rzeczypospolitej...*, 1926 (patrz rytownicy).

¹⁵⁵ ANK, Urząd Probierny w Krakowie, sygn. 29/1650/62, lp. 270, s. 9.

¹⁵⁶ J. Jastrzębski, *Izba...*, s. 181.

¹⁵⁷ ANK, Akta miasta Krakowa, sygn. 29/33/Kr 8207, b.p.

¹⁵⁸ ANK, Akta miasta Krakowa, sygn. 29/33/Kr 8208, b.p.

¹⁵⁹ J. Strzałkowski, *Słownik...*, s. 80.

¹⁶⁰ F. Kiryk, *Cechowe...*, s. 490.

¹⁶¹ Urodził się 1 października 1889 r. w Krakowie, syn Konstancy i Anny. Z zawodu rytownik, wyznania rzymskokatolickiego. Miał córkę Jadwigę, ANK, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1910, sygn. 29/90/21, lp. 66; Spis ludności miasta Krakowa z r. 1921, sygn. 29/91/17, lp. 597.

Adresy: ul. św. Tomasza 25 (w latach 1924–1930)¹⁶², ul. św. Tomasza 24 (w latach ok. 1930–1939)¹⁶³

Zakres działalności: Pieczęcie gumowe i metalowe, prace wchodzące w zakres grawerstwa, czyli wycinanie, obrabianie i rytowanie drobnych przedmiotów z metalu (odznaki)¹⁶⁴, w tym także prace w złocie i srebrze (ryty na srebrach stołowych i pierścionkach) oraz kamieniach szlachetnych. Ponadto wyrób tablic emaliowanych i gwoździ do sztandarów.

Sygnatura: „J. MARCZYK – RYTOWNIK – KRAKÓW – ŚW. TOMASZA 24”

Dzieje firmy: J. Marczyk wyzwolił się w cechu krakowskim i praktykował u mistrzów z tego miasta. Był czeladnikiem m.in. u Stanisława Niemczyka¹⁶⁵. Własny zakład rytowniczy założył w 1924 r.¹⁶⁶ W dniu 15 kwietnia 1931 r. złożył deklarację złotniczą do Urzędu Probierczego w Krakowie¹⁶⁷, a miesiąc później otrzymał świadectwo złotnicze (18 maja 1931 r.)¹⁶⁸. W 1939 r. zakład J. Marczyka zatrudnił dwóch pracowników. Firma w tym czasie miała na stanie telefon o numerze 113-84¹⁶⁹.

Właściciel: Józef Marczyk¹⁷⁰

Rodzina: Helena Marczyk (żona), Stanisław Marczyk (syn), Marian Marczyk (wnuk?)

Uwagi: Papier firmowy J. Marczyka znajduje się w Bibliotece Jagiellońskiej¹⁷¹. W wykazie członków Cechu Rzemiosł Metalowych w Krakowie z 1972 r. wymieniono w ramach grawerstwa – Mariana Marczyka, który prowadził warsztat na ul. Solskiego 24 (dawniej św. Tomasza¹⁷²) w Krakowie¹⁷³. Prawdopodobnie był on wnukiem Józefa.

¹⁶² „Rzeczy Piękne” 1925, R. 5, z. 4, b.p.; *Stefana Mikulskiego...*, 1925, s. 602; *Księga Adresowa Polski...*, 1930 (patrz grawerzy).

¹⁶³ „Adresarz-Informator oraz Przewodnik po Krakowie” 1933, R. 1, s. 137; *Księga Adresowa Polski...*, 1937, s. 1204 (patrz stempli i pieczęci fabryki); „Głos Narodu” 1938, nr 105, s. 20.

¹⁶⁴ Odznaka „Krzyż Obrony Lwowa” została sprzedana za 480 zł w Domu Aukcyjnym DESA w Krakowie, <http://desa.art.pl/index.php?pozycja=12211&language=pl> (odczyt: 24.06.2018); odznakę na 25-lecie Klubu Sportowego Cracovia sprzedano w Warszawskim Centrum Numizmatycznym, <https://wcn.pl/auctions/54/923> (odczyt: 23.06.2018).

¹⁶⁵ ANK, Akta miasta Krakowa, sygn. 29/33/Kr 8087, b.p.

¹⁶⁶ *Monografia rzemiosła...*, s. 84.

¹⁶⁷ M. Myśliński, *Złotnicy, jubilerzy...*, s. 150.

¹⁶⁸ ANK, Urząd Probierczy w Krakowie, sygn. 29/1650/62, lp. 343, s. 11.

¹⁶⁹ *Monografia rzemiosła...*, s. 84.

¹⁷⁰ Urodził się 19 marca 1883 r. we wsi Tyniec (dziś obszar Krakowa, dawniej osobna wieś). Z zawodu grawer, wyznania rzymskokatolickiego. Od 1894 r. mieszkał w Krakowie (m.in. Rynek Główny 6/45 i ul. Bracka 15). Jego żoną była Helena, urodzona 25 października 1897 r. w Wadowicach. Małżeństwo doczekało się syna Stanisława, ANK, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1900, sygn. 29/89/3, lp. 423; Spis ludności miasta Krakowa z r. 1910, sygn. 29/90/1, lp. 244; Spis ludności miasta Krakowa z r. 1921, sygn. 29/91/21, lp. 1690.

¹⁷¹ BJ, Druki ulotne, sygn. 759816 III RARA, t. 27, nr 20 (*Druk firmowy zakładu rytowniczego Józefa Marczyka*).

¹⁷² Ulica św. Tomasza została nazwana imieniem Ludwika Solskiego w 1955 r. Do jej historycznej nazwy powrócono w 1990 r., zob. Elżbieta Supranowicz, *Nazwy ulic Krakowa*, Kraków 1995, s. 180.

¹⁷³ F. Kiryk, *Cechowe...*, s. 490.

MICIŃSKI, Władysław

Nazwy firmy: „Władysław Miciński – zakład artystyczno-rytowniczy”, „Władysław Miciński – Rytownik”

Daty: 1900–1939

Adresy: Kraków: Rynek Główny – Sukiennice 18 (w latach ok. 1900–1922)¹⁷⁴; Lwów: ul. Halicka 19 (w latach ok. 1922–1926)¹⁷⁵, ul. Stefana Batorego (w latach ok. 1926–1939)¹⁷⁶

Zakres działalności: Prace wchodzące w zakres grawerstwa, czyli wycinanie, obrabianie i rytowanie drobnych przedmiotów z metalu. Wyrabiał głównie pieczęcie¹⁷⁷, medale¹⁷⁸, odznaki¹⁷⁹ i żetony¹⁸⁰.

Sygnatury: „W. MICIŃSKI – KRAKÓW”, „W. MICIŃSKI-Kraków”, „W · MICIŃSKI · KRAKÓW”, „WŁADYSŁAW MICIŃSKI – LWÓW”

Dzieje firmy: Zakład rytowniczo-pieczętarski W. Micińskiego został założony w 1900 r. Następnie, po dwudziestu latach działalności w Krakowie, przeniósł swoją pracownię do Lwowa, gdzie pracował najprawdopodobniej do wybuchu II wojny światowej.

Właściciel: Władysław Miciński¹⁸¹

Uwagi: Jacek Strzałkowski błędnie podaje miasto Lwów jako jedyne miejsce rzemieślniczej działalności W. Micińskiego¹⁸². Ogłoszenia W. Micińskiego kilkakrotnie sąsiadują z anonsami Ludwika Kowalskiego, zegarmistrza, który prowadził pracownię w tej samej lokalizacji w Krakowie. Obaj rzemieślnicy musieli korzystać z jednego pomieszczenia, bądź w jakiś sposób współpracować, co dodatkowo świadczy o pokrewieństwie tych dwóch profesji.

MONDKIEWICZ, Józef

Nazwa firmy: „Józef Mondkiewicz – zakład artystyczno-rytowniczy”

¹⁷⁴ *Krakowska Księga Adresowa...*, 1905, s. 36; *Krakowska Księga Adresowa na rok 1907*, R. 3, red. Jan Knapik, Kraków 1906, s. 32; *Józefa Czecha...*, R. 75, Kraków 1908, s. 55; *Józefa Czecha...*, R. 83, Kraków 1914, s. 67; *Skorowidz Przemysłowo-Handlowy...*, 1912, s. 460 (patrz rytownictwo); „Tygodnik Mieszczański” 1913, R. 3, nr 50, s. 3.

¹⁷⁵ *Księga Adresowa Przemysłu, Handlu i Finansów*, Warszawa 1922, Dział IX, nr poz. 18902.

¹⁷⁶ *Księga Adresowa Polski (wraz z Wielkim Miastem Gdańskiem) dla handlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa*, Warszawa 1926–1927 (patrz Lwów – grawerzy).

¹⁷⁷ W MNK znajdują się: pieczęć Delegatury Cesarsko-Królewskiego Namiestnika (nr inw. MNK-VII-Sfr 4492), pieczęć Cesarsko-Królewskiego Starostwa w Krakowie (nr inw. MNK-VII-Sfr 4499). Warto zauważyć, że J. Marczyk sygnował pieczęcie w podobny sposób jak odznaki, to jest mocując nakrętkę na uchwycie tłoka.

¹⁷⁸ M. Gumowski, *Medale...*, s. 205.

¹⁷⁹ Z. Sawicki, A. Wielechowski, *Odznaki...*, s. 619; ii dem, *Dokumenty...*, s. 426.

¹⁸⁰ J. Strzałkowski, *Słownik...*, s. 84 (żeton Klubu Szermierzy im. Wołodyjowskiego w Krakowie).

¹⁸¹ Urodził się 27 czerwca 1878 r. w Krakowie, syn Jana i Bronisławy, ANK, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1910, sygn. 29/90/20, lp. 1233; Spis ludności miasta Krakowa z r. 1910, sygn. 29/90/21, lp. 1200.

¹⁸² Por. J. Strzałkowski, *Słownik...*, s. 84.

Daty: lata 30. XX w.

Adres: ul. Szewska 4 (lata 30. XX w.)¹⁸³

Zakres działalności: prace wchodzące w zakres grawerstwa, czyli wycinanie, obrabianie i rytowanie drobnych przedmiotów z metalu, m.in. także wyrzynanie monogramów, herbów i napisów w srebrze i złocie albo w kamieniach szlachetnych

Dzieje firmy: Mondkiewicz wyuczył się fachu grawerskiego u Stefana Czaplickiego¹⁸⁴. Swoją zakład artystyczno-rytowniczy prowadził na ul. Szewskiej 4 w Krakowie. 8 kwietnia 1931 r. złożył deklarację złotniczą w Urzędzie Probierczym w Krakowie¹⁸⁵, otrzymał ją miesiąc później¹⁸⁶. J. Mondkiewicz był członkiem Wojewódzkiego Cechu Mechaników, Optyków, Grawerów, Zegarmistrzów, Jubilerów i Złotników w Krakowie w latach 1937–1939¹⁸⁷.

Właściciel: Józef Mondkiewicz¹⁸⁸

Uwagi: Nie odnaleziono żadnych produktów J. Mondkiewicza.

NIEMCZYK, Stanisław Adam

Nazwa firmy: „Stanisław Niemczyk – Rytownik”

Daty: 1904–1939

Adres: Rynek Główny – Sukiennice 10 (w latach ok. 1904–1939)

Zakres działalności: pieczęcie w gumie, drewnie i metalu¹⁸⁹, tablice emaliowane i metalowe, rytowanie monogramów, herbów i napisów w różnych metalach i drogich

¹⁸³ „Adresarz-Informator oraz Przewodnik po Krakowie” 1939, R. 1, s. 139.

¹⁸⁴ ANK, Akta miasta Krakowa, sygn. 29/33/Kr 8087, b.p.

¹⁸⁵ M. Myśliński, *Złotnicy, jubilerzy...*, s. 150.

¹⁸⁶ ANK, Urząd Probierczy w Krakowie, sygn. 29/1650/62, lp. 342, s. 11.

¹⁸⁷ ANK, Akta miasta Krakowa, sygn. 29/33/Kr 8208, b.p.

¹⁸⁸ Urodził się 14 grudnia 1885 r. w Krakowie, syn Józefa i Józefy. Z zawodu rytownik, wyznania rzymskokatolickiego. Rzemiosła wyuczył się u S. Czaplickiego, ANK, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1900, sygn. 29/89/14, lp. 253; Spis ludności miasta Krakowa z r. 1910, sygn. 29/90/16, lp. 3213.

¹⁸⁹ Muzeum Krakowa: pieczęć z napisem „Z Biblioteki Stenograficznej Władysława Chrapusty” (nr inw. MHK-735/DIP) i pieczęć Głównego Pełnomocnika PCK przy Radzie Głównej Opiekuńczej Marii Tarnowskiej (nr inw. MHK-4198/III). MNK: dwie pieczęcie Instytut Popierania Rękodzieł i Przemysłu Miejskiego Muzeum Techniczno-Przemysłowego w Krakowie (nr inw. MNK-Num 17-18), pieczęć z napisem „ARCHITEKTURA” (nr inw. MNK-VII-Sfr 898), pieczęć Cesarsko-Królewskiego Starostwa w Krakowie (nr inw. MNK-VII-Sfr 4498), pieczęć z napisem „Z DARU – K. MARCINKOWSKIEGO” (nr inw. MNK-VII-Sfr 6018), pieczęć z napisem „Dar L. Olszewskiego” (nr inw. MNK-VII-Sfr 6021), pieczęć z napisem „LEGAT PROF. FRANC – PIEKOSIŃSKIEGO – 1907” (nr inw. MNK-VII-Sfr 6022), pieczęć z napisem „Z DARU – ANT CZERWIŃSKIEGO – z KIJOWA 1907” (nr inw. MNK-VII-Sfr 6023), pieczęć młeczarni M. Szkaradka (nr inw. MNK-VII-Sfr 6024), pieczęć z napisem „Z ZAPISU Ś. P. – PROF. G. STEINGRABERA – 1908” (nr inw. MNK-VII-Sfr 6025), pieczęć z napisem „DAR M. GREIMA – z KAMIENICA PODOL. – 1909.” (nr inw. MNK-VII-Sfr 6026), pieczęć z napisem „DAR KS. JÓZEFA – JAMIOŁKOWSKIEGO – 1908.” (nr inw. MNK-VII-Sfr 6027), pieczęć z napisem „PAPIERY SAPOCKI – STETKIEWICZA – DAR. ZA POŚR. A. GUSTAWA – 1909.” (nr inw. MNK-VII-Sfr 6028), pieczęć z napisem „ZE ZBIORU A. HR. – POTOCKIEGO ZA DUBL. – z DARU J. UMIŃSKIEJ – 1906.” (nr inw. MNK-VII-Sfr 6029), pieczęć z napisem „Z DARU – AURELEGO SMOLINA – z WIEDNIA

kamieniach, także ozdób wypukło rzeźbionych i cyzelowanych na papierońnice, wykonywanie medali, plaket, odznak¹⁹⁰. W ofercie znalazły się ponadto np. plombownice, toporki do cechowania drewna (stemple cechowe) i maszyny pieczętujące do numerowania i paginowania (numeratory i paginatory)¹⁹¹.

Sygnatury: „S. NIEMCZYK – KRAKÓW”, „Stanisław Niemczyk – Rytownik (Graveur) – KRAKÓW, Sukiennice 10”, „ST. NIEMCZYK – RYTOWNIK – KRAKÓW, SUKIENNICE 10”

Dzieje firmy: S. Niemczyk przejął pracownię na początku XX w. po Felicjanie Wojtychu. Stanisław był mistrzem rytownictwa¹⁹². W latach 1927–1939 zasiadał w trzyosobowej komisji egzaminacyjnej czeladniczej Izby Rzemieślniczej w Krakowie (z Franciszkiem Maliną i Stefanem Sieprawskim), w ramach rzemiosła metalowego, jako specjalista w grawerstwie¹⁹³. Należy zaznaczyć, że S. Niemczyk wykonywał pieczęcie dla Legionów Polskich¹⁹⁴.

Właściciel: Stanisław Adam Niemczyk¹⁹⁵

1904.” (nr inw. MNK-VII-Sfr 6033), pieczęć z napisem „Z ZAPISU – WIKTORA BIERNACKIEGO – 1906.” (nr inw. MNK-VII-Sfr 6036), pieczęć z napisem „Z DARU Dr. WŁAD. – GUMPLOWICZA 1910.” (nr inw. MNK-VII-Sfr 6037), pieczęć z napisem „DAR – HR. STARZEŃSKIEJ – z Kołomyji. 1909” (nr inw. MNK-VII-Sfr 6038), pieczęć z napisem „Z DARU – MICHAŁA SZKARADKA” (nr inw. MNK-VII-Sfr 6039), pieczęć z napisem „Hr. E. Czapski” (nr inw. MNK-VII-Sfr 6040), pieczęć z napisem „DAR W. L. ANCZYCA – 1909.” (nr inw. MNK-VII-Sfr 6041); APK: pieczęć autorowi nieznaną (sygn. 12/182/230); ANK: pieczęć Przytuliska Weteranów z roku 1863/4 w Krakowie (sygn. 29/661/88); MOR: pieczęć Koła Miejscowego Towarzystwa Szkoły Ludowej w Rzeszowie (nr inw. MRH 2961).

¹⁹⁰ J. Strzałkowski, *Słownik...*, s. 89; M. Gumowski, *Medale...*, s. 206. W Muzeum Krakowa: trzy odznaki nagrody strzeleckiej Krakowskiego Bractwa Kurkowego (nr inw. MHK-210/BrK, MHK-299/BrK, MHK-303/BrK) oraz odznaka nagrody strzeleckiej dla Tadeusza Leona Glińskiego z 1933 r. (nr inw. MHK-298/BrK).

¹⁹¹ *Józefa Czecha...*, R. 72, Kraków 1904, s. XV; *Krakowska Księga Adresowa...*, 1906, s. 32; *Księga Adresowa Polski...*, 1932 (patrz rytownicy).

¹⁹² F. Kiryk, *Cechowe...*, s. 73.

¹⁹³ J. Jastrzębski, *Izba...*, s. 181.

¹⁹⁴ Janusz Adamczyk, Jacek Szopa, Janusz Tadeusz Nowak, *Pieczętki formacyjne Legionów Polskich Polskiego Korpusu Posiłkowego i Polskiej Siły Zbrojnej na przesyłkach pocztowych z uwzględnieniem tła historycznego 1914–1918*, Kraków 2014, s. 566–569.

¹⁹⁵ Urodził się 16 grudnia 1876 r. w Krakowie, syn Adama i Anny. Z zawodu rytownik, wyznania rzymskokatolickiego. Jego żoną była Kazimiera, urodzona 1 stycznia 1885 r. (lub 1884 r.) w Krakowie. Ich dziećmi byli: Zofia, Adam, Wojciech i Stanisława, ANK, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1900, sygn. 29/89/3, lp. 1088–1089, t. 7, lp. 440; Spis ludności miasta Krakowa z r. 1910, sygn. 29/90/6, lp. 828; Spis ludności miasta Krakowa z r. 1921, sygn. 29/91/3, lp. 2321. Stanisław mieszkał na następujących ulicach: Ambrożego Grabowskiego 8 (pod koniec XIX w.), Krupniczej 13/19 (w latach ok. 1900–1909), Szewskiej 19 (w latach ok. 1909–1910), Karmelickiej 37 (w latach ok. 1910–1925) i Straszewskiego 12 (po 1925 r.), zob. m.in. *Krakowska Księga Adresowa Wielki Kraków 1908: wraz z schematyzmem miast Podgórze i ogłoszeniami firm przemysłowych: Krakowa, Podgórze, Tarnowa, Jarosławia, Rzeszowa, Przemyśla, Lwowa, Zakopanego, Białej itd.*, R. 4, red. Jan Knapik, Kraków 1907, b.p.; *Stefana Mikulskiego...*, 1909, s. 126; *Stefana Mikulskiego...*, 1914, s. 201; *Stefana Mikulskiego...*, 1925, s. 249.

Rodzina: Kazimiera Niemczyk z d. Wojtych (żona), Zofia Niemczyk (córka), Adam Niemczyk (syn), Wojciech Niemczyk (syn), Stanisława Niemczyk (córka)

Uwagi: Portret S. Niemczyka został powielony w pracy F. Kiryka¹⁹⁶. Ponadto wiadomo o dwóch zeszytach ewidencyjnych pracowni S. Niemczyka i F. Wojtycha. Znajdują się one w zbiorach prywatnych i nie zostały dotąd udostępnione¹⁹⁷.

PREISNER (Preusner), Mieczysław

Nazwa firmy: „Zakład artystyczno-rytowniczy Mieczysława Preisnera”

Daty: lata 20. XX w.

Adres: Rynek Główny – Sukiennice 7 (lata 20. XX w.)¹⁹⁸

Zakres działalności: pieczęcie metalowe i gumowe, medale, odznaki¹⁹⁹, szyldy emaliowane, rytowanie herbów, monogramów i napisów na metalach i szlachetnych kamieniach

Dzieje firmy: M. Preisner wyuczył się zawodu u Józefa Trębacza²⁰⁰. Pod własnym szyldem prowadził zakład artystyczno-rytowniczy na Rynku Głównym – Sukiennice 7 w latach 20. XX w.

Właściciel: Mieczysław Preisner²⁰¹

Rodzina: Maria Preisner (żona), Zdzisław Preisner (syn)

Uwagi: W wykazie rzemieślników Cechu Rzemiosł Metalowych w Krakowie z 1972 r. wymieniono Zdzisława Preisnera, który prowadził wówczas warsztat grawerski na ul. Grodzkiej 6 w Krakowie²⁰². Był to syn Mieczysława.

SIEPRAWSKI, Stefan

Nazwy firmy: „Zakład maszynowego rytownictwa R. S. Sieprawski”, „Zakład rytowniczy – R. S. Sieprawski”

Daty: lata 30. XX w.

Adres: Rynek Główny 26 (lata 30. XX w.)²⁰³

Zakres działalności: pieczęcie metalowe i gumowe, szyldy emaliowane²⁰⁴

¹⁹⁶ Zob. F. Kiryk, *Cechowe...*, s. 73.

¹⁹⁷ Zeszyty znajdują się u kolekcjonera z Warszawy, p. Janusza Giersza. Prezentował je 18 listopada 2016 r. na V Seminarium Sfragistycznym w Krakowie. Sprawozdanie zob. Jakub Rogulski, „Pieczęcie kościelne” – IV i V Seminarium Sfragistyczne (Kraków, 12 VI 2015 i 18 XI 2016), „Studia Źródłoznawcze” 2017, t. 55, s. 313–314. Notatniki nie zostały udostępnione, mimo podjętej próby kontaktu, autorowi niniejszego artykułu.

¹⁹⁸ *Skorowidz Rzeczypospolitej...*, 1926 (patrz rytownictwo; rytownicy; pieczęć wyroby).

¹⁹⁹ Z. Sawicki, A. Wielechowski, *Odznaki...*, s. 687; <http://forum.ioh.pl/viewtopic.php?t=34456> (odczyt: 30.06.2018).

²⁰⁰ ANK, Akta miasta Krakowa, sygn. 29/33/Kr 8087, b.p.

²⁰¹ Urodził się 23 lutego 1890 r. w Krośnie. Z zawodu rytownik, wyznania rzymskokatolickiego. Od 1906 r. mieszkał w Krakowie. Jego żoną była Maria, urodzona 19 lutego 1899 r. w Piaskach Wielkich (dziś w granicach Krakowa, dawniej część Podgórze). Mieli syna Zdzisława, ANK, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1921, sygn. 29/91/16, lp. 1764.

²⁰² F. Kiryk, *Cechowe...*, s. 490.

²⁰³ „Głos Narodu” 1938, nr 105, s. 19.

²⁰⁴ Ibidem.

Dzieje firmy: Zakład rytowniczy Sieprawskiego mieścił się na Rynku Głównym 26 (I piętro) w Krakowie. Jego obecność odnotowano jedynie w anonsach w prasie z drugiej połowy lat 30. XX w.

Właściciel: Stefan Sieprawski²⁰⁵

Uwagi: Nie odnaleziono produktów firmy S. Sieprawskiego.

SORKIN, Edward

Daty: 1926–1939

Adresy: ul. Grodzka 60 (w latach ok. 1926–1930)²⁰⁶, ul. Grodzka 58 (w latach ok. 1930–1939)²⁰⁷

Zakres działalności: pieczęcie metalowe i gumowe, prace wchodzące w zakres grawerstwa, czyli np. rytowanie herbów, monogramów i napisów na wszelkich metalach i kamieniach szlachetnych

Dzieje firmy: E. Sorkin prowadził zakład na ul. Grodzkiej 60 w latach 1926–1930, po czym przeniósł pracownię pod nr 58. Dnia 13 kwietnia 1931 r. złożył deklarację na rytowanie monogramów w Urzędzie Probierczym w Krakowie²⁰⁸ i w tym samym roku otrzymał świadectwo złotnicze²⁰⁹. W drugiej połowie lat 30. XX w. był członkiem Cechu Rytowników i Optyków w Krakowie²¹⁰.

Właściciel: Edward Sorkin

Uwagi: Nie odnaleziono żadnych wyrobów E. Sorkina.

TRĘBACZ, Józef

Nazwa firmy: „Zakład artystyczno-rytowniczy – Józef Trębacz”

Daty: 1908–1939

Adresy: Rynek Główny 46, Linia A–B, I piętro (w latach ok. 1908–1909)²¹¹, ul. Sławkowska 24 (w latach ok. 1909–1930)²¹², Rynek Główny 9 (w latach ok. 1930–1937)²¹³, ul. Stolarska 5 (w latach ok. 1937–1939)²¹⁴

²⁰⁵ Urodził się 27 maja 1908 r. w Krakowie, syn Aleksandra i Marii, ANK, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1900, sygn. 29/89/12, lp. 1144; Spis ludności miasta Krakowa z r. 1910, sygn. 29/90/12, lp. 1231.

²⁰⁶ *Skorowidz Rzeczypospolitej...*, 1926 (patrz rytownicy).

²⁰⁷ *Księga Adresowa Polski...*, 1930 (patrz grawerzy).

²⁰⁸ M. Myśliński, *Złotnicy, jubilerzy...*, s. 153.

²⁰⁹ ANK, Urząd Probierczy w Krakowie, sygn. 29/1650/62, lp. 338, s. 11.

²¹⁰ ANK, Akta miasta Krakowa, sygn. 29/33/Kr 8207, b.p.

²¹¹ „Zakopane”. Czasopismo poświęcone sprawom Zakopanego 1908, nr 16; *Stefana Mikulskiego...*, 1909, s. 27.

²¹² *Stefana Mikulskiego...*, 1914, s. 500.

²¹³ *Polski przemysł i handel...*, 1930 (patrz Józef Trębacz); *Rocznik Polskiego Przemysłu i Handlu...*, 1932, R. 3, nr poz. 4945.

²¹⁴ *Księga Adresowa Polski...*, 1937 (patrz grawerskie zakłady).

Zakres działalności: pieczęcie metalowe i gumowe²¹⁵, szyldy emaliowane i metalowe²¹⁶, odznaki²¹⁷, medale i plakiety²¹⁸; rytowanie i cyzelowanie w metalu (także złocie i srebrze). Oferował sprzedaż numeratorów i ich fachową naprawę.

Sygnatury: „J. TRĘBACZ – KRAKÓW”, „JÓZEF TRĘBACZ Rytownik – KRAKÓW, Sławkowska.2.”

Dzieje firmy: J. Trębacz prowadził zakład rytowniczy od początku XX w. – dokładnej daty założenia nie ustalono. Od 1915 r. współpracował z Włodzimierzem Keychą Stowarzyszeniu Mechaników, Optyków i Rytowników w Krakowie, a od 1923 r. kierował nim samodzielnie²¹⁹.

Właściciel: Józef Trębacz²²⁰

Rodzina: Helena Trębacz (żona)

Uwagi: Reprodukcję ogłoszenia prasowego J. Trębacza znaleźć można w pracy Aleksandry Łuczak o warszawskiej reklamie²²¹. Anons miał być przykładem warsztatu wykonującego szyldy emaliowane. Jednak jest mało prawdopodobne, by warsztat J. Trębacza wykonywał szyldy dla warszawskich sklepów w XIX w., albowiem w tym czasie działało wiele firm świadczących tego rodzaju usługi na miejscu w stolicy²²².

WALENTA, Jakub Józef

Nazwa firmy: „Jakub Walenta – Rytownik”

Daty: 1904–1930

Adresy: Rynek Główny 46, Linia A–B, I piętro (w latach 1904–1911)²²³, ul. Sławkowska 3, Hotel Saski (w latach ok. 1911–1930)²²⁴

²¹⁵ MNK: pieczęć Cesarsko-Królewskiego Starostwa w Krakowie (nr inw. MNK-VII-Sfr 4502).

²¹⁶ *Józefa Czecha...*, R. 80, Kraków 1912, s. 29; *Józefa Czecha...*, R. 82, Kraków 1914, s. 77.

²¹⁷ Z. Sawicki, A. Wielechowski, *Odznaki...*, s. 689; i idem, *Dokumenty...*, s. 184, 233. Muzeum Krakowa: odznaka 75-lecia Polskiej Akademii Umiejętności (nr inw. MHK-3318/III), odznaka odsłonięcia pomnika Grunwaldzkiego w Krakowie (nr inw. MHK-697/III/1–2), odznaka II Pułku Lotniczego w Krakowie (nr inw. MHK-785/III).

²¹⁸ M. Gumowski, *Medale...*, s. 214; J. Strzałkowski, *Słownik...*, s. 117; Jacek Gacek, *Medale, medaliony i plakietki polskie i z Polską związane wytworzone do 1944 roku w zbiorach Muzeum Okręgowego w Rzeszowie. Katalog zbiorów*, Rzeszów 2001, poz. kat. 119, s. 74. Muzeum Krakowa: plakietka „Arom Wolf” (nr inw. MHK-3573/II N).

²¹⁹ ANK, Akta Miasta Krakowa, sygn. 29/33/Kr 8087, b.p.; *Monografia rzemiosła...*, s. 37.

²²⁰ Urodził się 15 marca 1882 r. w Krakowie, syn Jana i Joanny. Rytownik, wyznania rzymskokatolickiego. Mieszkał na ul. Skawińskiej 8. Jego żoną była Helena, urodzona 25 lipca 1895 r. w Krakowie, ANK, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1900, sygn. 29/89/17, lp. 201; Spis ludności miasta Krakowa z r. 1910, sygn. 29/90/17, lp. 721–722; Spis ludności miasta Krakowa z r. 1921, sygn. 29/91/22, lp. 6139.

²²¹ Aleksandra Łuczak, *Retro reklama. Za kulisami warszawskiego biznesu reklamowego w XIX wieku*, Warszawa 2012, s. 168.

²²² Przykładowo: *Polska. Księga adresowa dla przemysłu, handlu i rolnictwa – Polen. Adressbuch für Industrie, Handel und Landwirtschaft*, Warszawa 1916 (patrz grawerzy i zakłady grawerskie; szyldy emaliowane).

²²³ *Krakowska Księga Adresowa...*, 1905, s. 442, 551; *Krakowska Księga Adresowa...*, 1906, s. 245.

²²⁴ „Rzeczy Piękne” 1925, R. 5, z. 6–8, b.p.; „Hasło Podwawelskie” 1930, R. 2, nr 11, s. 8.

Zakres działalności: pieczęcie metalowe i gumowe²²⁵, sztance do guzików, numeratory, datowniki, szyldy metalowe i tablice nagrobne emaliowane²²⁶. Specjalnością wytwórcy było medalierstwo²²⁷.

Sygnatury: „J. WALENTA”, „J. WALENTA – KRAKÓW”, „J. WALENTA – RYTOWNIK – KRAKÓW – 40. FLORJAŃSKA.40”, „J. WALENTA RYTOWNIK – KRAKÓW SŁAWKOWSKA – =HOTEL SASKI=”, „J. WALENTA RYTOWNIK – KRAKÓW SŁAWKOWSKA 3 – =HOTEL SASKI=”

Dzieje firmy: J. Walenta założył zakład rytowniczo-pieczętarski w 1904 r. Znane są dwa adresy firmy: Rynek Główny 46 (I piętro) oraz ul. Sławkowska 3 (Hotel Saski). Pod pierwszym zakład znajdował się do 1911 r., bowiem od tego roku zaczął się tam ogłaszać złotnik Franciszek Zajac (1863–1937)²²⁸. Wówczas J. Walenta przeniósł się na ul. Sławkowską 3. Jakub był podczaszym w stowarzyszeniu przemysłowym zrzeszającym rytowników, optyków i mechaników²²⁹. W 1913 r. został zastępcą przełożonego tego stowarzyszenia²³⁰.

Właściciel: Jakub Józef Walenta²³¹

²²⁵ Pieczęć Spółki Antoniego Dobrzańskiego (MNRiPR-S, nr inw. MNR-H-641), pieczęć Towarzystwa Handlu Zbożem w Krakowie (MNRiPR-S, nr inw. MNR-H-642), dwie pieczęcie Cesarsko-Królewskiego Delegata Namiestnika (MNK, nr inw. MNK-VII-Sfg 450, MNK-VII-Sfg 6030), pieczęć bliżej autorowi nieznaną (APK, Zbiór sfragistyczny, nr inw. 12/182/161), pieczęć z napisem „BON na” i pieczęć Polskiego Białego Krzyża w Krakowie (ANK, Instytucje charytatywne – zbiór szczątków zespołów, sygn. 29/559/17), pieczęć Ministerstwa Spraw Zagranicznych – Biuro w Krakowie (ANK, Zbiór tłoków pieczętnych metalowych, sygn. 29/661/576), pieczęć z napisem „Kraków – ul. Siemiradzkiego – L. 20” (zbiory prywatne autora), pieczęć z napisem „REPREEN-TACJA – na Zach. Małopolskę i Śląsk Cieszyński – M. DEBLESEN” (zbiory prywatne autora).

²²⁶ „Gazeta Handlowa” 1931, R. 6, nr 234, s. 4. Ogłoszenie z tablicami przedstawiono w formie klepsydry.

²²⁷ J. Strzałkowski, *Słownik...*, s. 122; Z. Sawicki, A. Wielechowski, *Odnaki...*, s. 49; i idem, *Dokumenty...*, s. 28, 248, 269; Małgorzata Dubrowska, *Pamiętki I wojny światowej w Muzeum Historycznym m. st. Warszawy: zbiór Krzysztofa Klingera*, Warszawa 1994, nr kat. 351, s. 145; eadem, *Powstanie styczniowe w obiektach medalierskich i falerystycznych Muzeum Historycznego m. st. Warszawy*, „Almanach Muzealny” 2013, t. 7, s. 130. Medal Towarzystwa Tatrzańskiego (Muzeum Krakowa, nr inw. MHMK-2112–3).

²²⁸ „Informator”. Uniwersalny Organ Informacyjny 1912, R. 9, nr 7, s. 11. Franciszek Zajac prowadził swój zakład złotniczo-jubilerski na Ryнку Głównym 46 (I piętro) do ok. 1938 r. Następnie pracownię przejął Leopold Stopa, np. „Głos Narodu” 1938, nr 105, s. 20. Na parterze tej kamienicy mieściła się w drugiej połowie lat 20. XX w. wytwórnia pieczęci Jana Widlińskiego.

²²⁹ ANK, Akta miasta Krakowa, sygn. 29/33/Kr 8087, b.p.; F. Kiryk, *Cechowe...*, s. 73.

²³⁰ F. Kiryk, *Cechowe...*, s. 73; *Monografia rzemiosła...*, s. 37.

²³¹ Urodził się 17 marca 1881 r. w Krakowie, syn Józefa i Wiktorii. Rytownik, wyznania rzymskokatolickiego. Jego żoną była Stanisława, urodzona 8 listopada 1887 r. w Buczaczu. Małżeństwo doczekało się trzech synów: Mieczysława, Stanisława i Zygmunta, ANK, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1900, sygn. 29/89/8, lp. 2422; Spis ludności miasta Krakowa z r. 1910, sygn. 29/90/2, lp. 2831; Spis ludności miasta Krakowa z r. 1921, sygn. 29/91/2, lp. 8956 (tu inna data jego urodzenia: 1 maja 1881 r.). W Krakowie mieszkał pod następującymi adresami: Rynek Główny 34 (w latach ok. 1900–1910), ul. Floriańska 24 (w latach ok. 1910–1914, np. *Stefana Mikulskiego...*, 1914, s. 281) i ul. Wiślna 4 (w latach ok. 1920–1930, np. *Stefana Mikulskiego...*, 1925, s. 351).

Rodzina: Stanisława Walenta (żona), Mieczysław Walenta (syn), Stanisław Walenta (syn), Zygmunt Walenta (syn)

Uwagi: Ogłoszenia J. Walenty zawierają ilustracje z motywami religijnymi: aniołami²³² i postaciami świętych²³³.

WIDLIŃSKI, Jan Andrzej

Nazwa firmy: „Jan Widliński – Wytwórnia Pieczętek i Zakład Rytowniczy”²³⁴

Daty: 1926–1945

Adresy: Rynek Główny 46 (w latach ok. 1926–1930)²³⁵, ul. Grodzka 28/30 (w latach ok. 1930–1945)

Zakres działalności: pieczęcie metalowe i gumowe, odznaki²³⁶, żetony²³⁷, ryciny²³⁸, szyldy emaliowane i metalowe, datowniki, numeratory i nalepki; rytowanie we wszelkich metalach, w tym w srebrze i złocie oraz kamieniach szlachetnych

Sygnatura: „J. WIDLIŃSKI ·KRAKÓW·”

Dzieje firmy: Zakład rytowniczo-pieczętarski J. Widlińskiego działał od lat 20. XX stulecia. 31 marca 1931 r. złożył on deklarację złotniczą do Urzędu Probiernego w Krakowie²³⁹, otrzymał ją siedem dni później²⁴⁰. W czasie okupacji niemieckiej, 16 lipca 1941 r., ponownie zgłosił działalność do Urzędu Probiernego, dzięki czemu 21 lipca otrzymał świadectwo złotnicze i mógł prowadzić swoją pracownię²⁴¹. Warto zaznaczyć, że J. Widliński wyrabiał w tym czasie fałszywe pieczęcie dla celów konspiracyjnych²⁴².

Właściciel: Jan Andrzej Widliński²⁴³

WOJTYCH, Felicjan

Nazwa firmy: „Felician Wojtych – Rytownik”

Daty: 1879–1903

Adres: Rynek Główny – Sukiennice 10²⁴⁴

²³² „Dzwon Niedzielny”, R. 3, nr 40, s. 647.

²³³ „Piast” 1927, R. 25, nr 22, s. 13; „Piast” 1926, R. 14, nr 53, s. 19.

²³⁴ ANK, Urząd Probierny w Krakowie, sygn. 29/1651/3, b.p. Zapis według firmowej wizytówki.

²³⁵ *Skorowidz Rzeczypospolitej...*, 1926 (patrz rytownicy); *Księga Adresowa...*, 1930 (patrz Kraków – grawerzy).

²³⁶ Z. Sawicki, A. Wielechowski, *Odznaki...*, s. 690; ii dem, *Dokumenty...*, s. 18.

²³⁷ Żeton z napisem „Oleandry” (Muzeum Krakowa, nr inw. MHK-2087/III).

²³⁸ Rycina Stowarzyszenia Śpiewaczego „Lutnia Robotnicza” (Muzeum Krakowa, nr inw. MHK-3621/III).

²³⁹ M. Myśliński, *Złotnicy, jubilerzy...*, s. 154.

²⁴⁰ ANK, Urząd Probierny w Krakowie, sygn. 29/1650/62, lp. 333, s. 10.

²⁴¹ ANK, Urząd Probierny w Krakowie, sygn. 29/1651/3.

²⁴² Tadeusz Wroński, *Kronika okupowanego Krakowa*, Kraków 1974, poz. 239, s. 60.

²⁴³ Urodził się 12 maja 1889 r. w Krakowie. Z zawodu rytownik, wyznania rzymskokatolickiego, ANK, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1921, sygn. 29/91/1, lp. 1807.

²⁴⁴ „Diabeł” 1891, nr 24, s. 12; *Józefa Czecha...*, R. 65, Kraków 1895 – R. 69, Kraków 1901 (ogłoszenia).

Zakres działalności: rytowanie we wszelkich metalach i kamieniach szlachetnych. Felicjan wykonywał wiele medali, które najprawdopodobniej były jego specjalizacją; opracowania dotyczące medalierstwa często odnotowują właśnie jego dzieła medalierskie²⁴⁵.

Sygnatura: „F. WOJTYCH – KRAKÓW”

Dzieje firmy: F. Wojtych założył zakład rytowniczo-pieczętarski w 1879 r. Siedziba pracowni mieściła się od początku do końca jej istnienia na Rynku Głównym w Sukiennicach nr 10. Felicjan prowadził firmę najprawdopodobniej do początku XX w., kiedy pojawiły się ogłoszenia S. Niemczyka z informacją o przejęciu pracowni F. Wojtycha. Felicjan był członkiem Stowarzyszenia Zegarmistrzów, Rytowników, Mechaników i Optyków w Krakowie²⁴⁶.

Właściciel: Felicjan Wojtych²⁴⁷

Rodzina: Aleksandra Wojtych (żona), Felicja (córka), Kazimiera Wojtych (córka; żona S. Niemczyka), Zdzisław Wojtych (syn), Anna Wojtych (córka), Włodzimierz Wojtych (syn), Aleksandra Wojtych (córka), Jadwiga Wojtych (córka)

Uwagi: Nie odnaleziono wyrobów pieczętarskich F. Wojtycha.

II. Sprzedawcy pieczęci

„R. ALEKSANDROWICZ”, „R. ALEKSANDROWICZ I SYNOWIE”

Nazwy firmy: „Fabryczny Skład Papieru R. Aleksandrowicz”, „R. Aleksandrowicz – magazyn papieru i przyborów piśmiennych w Krakowie”, „Grafika. R. Aleksandrowicz i Spółka”, „Fabryczny Skład Papieru R. Aleksandrowicz i Synowie”

Daty: 1877–1947

²⁴⁵ J. Strzałkowski, *Słownik...*, s. 128; A. Więcek, *Dzieje...*, s. 153; M. Gumowski, *Medale...*, s. 217 (podał błędnie imię Franciszek); Magdalena Karnicka, *Medale, plakiety i żetony okresu secesji. Katalog zbiorów*, Wrocław 2009, nr kat. 572–573, s. 227; Marian Cieślak, *Medale, medaliony i plakiety polskie i z Polską związane, wytworzone do 1939 r. w zbiorach Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku: katalog*, Włocławek 2008, poz. 17, s. 32; Igor Chomyn, *Katalog plakiet, medalionów i medali polskich i z Polską związanych w Lwowskiej Narodowej Galerii Sztuki*, t. 2, Warszawa 2015, nr kat. 1012–1014, s. 321 n. Nadal błędnie odnotowuje się imię Felicjana Wojtycha jako Franciszek, zob. Krzysztof Lachowicz, *Tadeusz Kościuszko w medalierstwie*, Wrocław 2014, nr kat. 12, s. 17; Andrzej Kotecki, *Medale kościuszkowskie w zbiorach Muzeum Niepodległości w Warszawie*, „Niepodległość i Pamięć” 2015, nr 3, s. 317; Magdalena Karnicka, *Współczesność i historia. Medale, plakiety i żetony z lat 1800–1889. Katalog zbiorów*, t. 2, Wrocław 2019, nr kat. 1532, s. 258. W Muzeum Krakowa dwa medale na pamiątkę przeniesienia zwłok Adama Mickiewicza na Wawel (nr inw. MHK-214/II N, MHK-83/II N).

²⁴⁶ ANK, Cech zegarmistrzów, rytowników i optyków w Krakowie, sygn. 29/190/5, s. 555 n.; Akta miasta Krakowa, sygn. 29/33/Kr 8053, *passim*.

²⁴⁷ Urodził się 18 maja 1851 r. w Krzeszowicach. Z zawodu rytownik, wyznania rzymskokatolickiego. Od 1870 r. mieszkał w Krakowie. Żoną Felicjana była Aleksandra, urodzona 26 lutego 1861 r. w Bilecy. Ich dzieci: Felicja, Kazimiera, Zdzisław, Anna, Włodzimierz, Aleksandra, Jadwiga, ANK, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1900, sygn. 29/89/6, lp. 2454; Spis ludności miasta Krakowa z r. 1910, sygn. 29/90/23, lp. 138 (tu jako data urodzenia: 13 maja 1851 r.); Spis ludności miasta Krakowa z r. 1921, sygn. 29/91/3, lp. 13.

Adresy: Kraków: ul. Basztowa 11 (w latach ok. 1877–1947)²⁴⁸, ul. Długa 1 (w latach 20. i 30. XX w.)²⁴⁹; filie: ul. Przemysłowa 26 (Poznań), ul. Ossolińskich 4 (Lwów), ul. Stary Port 4 (Bydgoszcz), ul. Mielęckiego 8 (Katowice)

Zakres działalności: materiały papiernicze, przybory biurowe, kancelaryjne i galanteryjne. W szerokiej ofercie wytwarzanych i sprzedawanych produktów znalazły się: butelkowane atramenty, bibuły, bibularze i suszki, taśmy do maszyn piszących, kalki maszynowe i ołówkowe, gumki do wycierania, środki do klejenia, lak do pieczęci (firm: „Pelikan”, „Iskra”, „Rak”, „Tęcza”), liczydła biurowe, płamozniki (tj. korektory), kałamarze szklane, linijki stalowe i drewniane, popielniczki bakelitowe i szklane, numeratory (paginatory), datowniki, dziurkacze, obciążki (kombinerki), podstawki pod pieczętki oraz poduszki i farby do pieczęci²⁵⁰.

Sygnatury: „R. Aleksandrowicz – Magazyn Papieru i Przyborów Piśmiennych – w Krakowie – ul. Basztowa 11”, „R. Aleksandrowicz – Synowie”, „Fabryczny Skład Papieru – R. Aleksandrowicz Synowie – Kraków”

Dzieje firmy: Firma została założona w 1877 r. przez Wolffa i Reginę Aleksandrowiczów. Od początku istnienia główna jej siedziba znajdowała się na ul. Basztowej 11, w słynnej kamienicy pod Globusem, oraz na ul. Długiej 1 w Krakowie. Na początku lat 20. XX w. skład papieru został podzielony na dwie części – jedną prowadzili Zygmunt i Dawid, drugą Regina ze współpracownikami. Od 1920 r. firma działała przejściowo jako „Grafika. R. Aleksandrowicz i Spółka”, by następnie w 1922 r. zostać podzielona na wspomniane wyżej dwie części.

Dawid i Zygmunt prowadzili firmę pod nazwą „Fabryczny Skład Papieru – R. Aleksandrowicz Synowie – Kraków” na ul. Długiej 1²⁵¹. W sierpniu 1926 r. udzielili prokury urzędnikom firmy: Gustawowi Schellerowi i Andrzejowi Kawczyńskiemu²⁵². W październiku i listopadzie 1939 r. sklep Dawida i Zygmunta przeszedł w ręce niemieckiego właściciela Wilhelma Franza Karola Kiesela²⁵³. Podobnie stało się ze składem na ul. Basztowej 1, o którym niżej.

Firmę „R. Aleksandrowicz, magazyn papieru i przyborów piśmiennych w Krakowie” wpisano 18 maja 1926 r. do rejestru handlowego, z siedzibą na ul. Basztowej 11 w Krakowie²⁵⁴. Właścicielką była Regina Aleksandrowicz, ale w 1928 r. udzielała kolejnych prokur, m.in.: Zygmunтови i Dawidowi oraz Gustawowi Schellerowi²⁵⁵.

²⁴⁸ Np. *Skorowidz adresów telegraficznych zarejestrowanych we wszystkich państwowych urzędach pocztowo-telegraficznych i telegraficznych Rzeczypospolitej Polskiej*, R. 1, Lwów 1923, s. 4; „Papier i Galanterja” 1922, R. 2, nr 10, b.p.; *Stefana Mikulskiego...*, 1914, rozdz. VII, s. 492.

²⁴⁹ Np. „Polska Gazeta Introligatorska” 1930, R. 3, nr 5, b.p.; „Rzeczy Piękne” 1927, R. 6, nr 9, b.p.

²⁵⁰ BJ, Cenniki, sygn. 222411 III RARA, t. 27, nr 2 (*Cennik przyborów biurowych i kancelaryjnych firmy R. Aleksandrowicz*).

²⁵¹ ANK, Sąd Okręgowy w Krakowie, sygn. 29/1989/18581, s. 3–20; zob. też „Gazeta Lwowska” 1922, R. 112, nr 176, s. 8.

²⁵² ANK, Sąd Okręgowy w Krakowie, sygn. 29/1989/18581, s. 83–89.

²⁵³ Ibidem, s. 131–133.

²⁵⁴ ANK, Sąd Okręgowy w Krakowie, sygn. 29/1989/18897, s. 9–11.

²⁵⁵ Ibidem, s. 17–33; zob. „Gazeta Lwowska” 1928, nr 71, s. 5 (patrz ogłoszenia urzędowe).

Firma w tym czasie prosperowała wyjątkowo dobrze, dzięki czemu rozszerzyła działalność na reprezentacje w: Poznaniu, Lwowie, Bydgoszczy i Katowicach.

Rodzina Aleksandrowiczów w obliczu zbliżającego się zagrożenia opuściła Kraków we wrześniu 1939 r. Przedsiębiorstwa Aleksandrowiczów zostały zagrabione przez okupanta, co potwierdza wpis z listopada 1939 r. do rejestru komisarycznego powiernika (*Kommissarischer Leiter*) i głównego nadzorcy (*Treuhändige Verwalter*) – wspomnianego wyżej W. F. Kiesela. Tym samym zawieszono dotychczasowych właścicieli i zastępców firmy²⁵⁶.

Po wojnie, w lutym 1945 r., państwo przejęło zarząd nad firmą. Tym razem sklepem pod nazwą „R. Aleksandrowicz, magazyn papieru i przyborów piśmieniowych w Krakowie” kierował samodzielnie Henryk Jerzy Kawczyński, który został jego dyrektorem z nominacji Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego²⁵⁷. 24 stycznia 1946 r. udzielono dodatkowej prokury Władysławowi Piotrowskiemu²⁵⁸. Pod koniec tego roku, ściślej 11 listopada 1946 r., Sąd Grodzki w Krakowie postanowił: „wprowadzić Różę Aleksandrowicz w posiadanie przedsiębiorstwa R. Aleksandrowicz [...] wraz z urządzeniem i towarem wartości 43 840 86 złotych”²⁵⁹.

W związku z tym wykreślono wcześniejszych niemieckich zarządców. Ostatnimi dokumentami firmy znajdującymi się w zbiorze Sądu Okręgowego w Krakowie są dwa zaświadczenia wydane w 1958 r. z rejestru handlowego. Poświadczają, że jej właścicielem nadal jest Regina Aleksandrowicz, która prawomocnie nigdy nie została wykreślona z ww. rejestru²⁶⁰. Wnioskodawczynią była Anna Hradil, która jeszcze do 1950 r. posiadała pełnomocnictwo do zarządzania przedsiębiorstwem.

Właściciele: Wolff Aleksandrowicz (1852–1888), Regina Aleksandrowicz (1858–1940)²⁶¹, Zygmunt Aleksandrowicz (1877–1946), Dawid Aleksandrowicz (1888–1947), Róża Aleksandrowicz (1892–1973)

Uwagi: W 1946 r. podano, że obie firmy Aleksandrowiczów złożyły w darze sumę 500 tys. zł na rzecz odbudowy kraju²⁶².

„JAN FISCHER I SPÓŁKA”

Nazwa firmy: „Jan Fischer i Spółka”

Daty: 1890–1910

Adres: Rynek Główny 34 – Pałac Spiski (w latach 1890–1910)

²⁵⁶ ANK, Sąd Okręgowy w Krakowie, sygn. 29/1989/18897, s. 49–78.

²⁵⁷ Ibidem, s. 79–86.

²⁵⁸ Ibidem, s. 87–92.

²⁵⁹ Ibidem, s. 107–108.

²⁶⁰ Ibidem, s. 161–163.

²⁶¹ Urodziła się 30 kwietnia 1858 r. w Tarnowie, zmarła w 1940 r. we Lwowie. Była kupcową i właścicielką, wyznania mojżeszowego. Od 1872 r. mieszkała w Krakowie. Jej mężem był Wolff Aleksandrowicz. Jej dzieci: Dora, Lina, Leonora, Rosalia, Dawid i Róża, ANK, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1900, sygn. 29/89/9, lp. 2520; Spis ludności miasta Krakowa z r. 1910, sygn. 29/90/8, lp. 2831 (podano datę urodzenia: 10 kwietnia 1859 r.); Spis ludności miasta Krakowa z r. 1921, sygn. 29/91/7, lp. 305.

²⁶² „Gazeta Lubelska” 1946, R. 2, nr 325, s. 1.

Zakres działalności: materiały papierowe i rysunkowe, księgi do rachunkowości, materiały galanteryjne i urządzenia biurowe²⁶³, m.in.: dziurniki (dziurkacze), numerytory, datowniki, bibularze, praski, nożyki, pilniki, spinacze, stampile, pieczęcie gumowe, puszki z poduszką nasyconą farbą, pieczęcie papierowo-gumowe (zalepki, zaklejki)²⁶⁴

Sygnatury: „JAN FISCHER i SPÓŁKA – PAŁAC SPISKI”, „J. FISCHER – KRAKÓW, PAŁAC SPISKI”

Dzieje firmy: Skład papieru mieszczący się w Pałacu Spiskim na Rynku Głównym 34 w Krakowie założył Jan Fischer. W 1890 r. został on właścicielem całej kamienicy pod wymienionym adresem. Następnie, w 1898 r., zawarł kontrakt z Władysławem Zajączkowskim, dzięki czemu powstała spółka pod nazwą „Jan Fischer i Spółka”²⁶⁵. Skład papieru cieszył się sporym uznaniem na początku XX w. Jednak 10 maja 1910 r. doszło do rozwiązania spółki²⁶⁶. J. Fischer sprzedał swoje udziały wspólnikowi za niecałe 62 tys. koron. Następnie W. Zajączkowski po prawie dwóch latach sprzedał firmę Janowi Wilczyńskiemu, który prowadził przedsiębiorstwo do 1937 r., kiedy oficjalnie skład wykreślono z rejestru handlowego²⁶⁷.

Właściciel: Jan Fischer (1857–1921)

Rodzina: zob. J. Salwiński, *Krakowska...*, s. 49–77

KIRSCHER (Kirschner), Boruch

Daty: pierwsze dziesięciolecie XX w.

Adres: ul. Stradom 10²⁶⁸

Zakres działalności: pieczęcie kauczukowe²⁶⁹

Dzieje firmy: O firmie B. Kischera wiadomo jedynie, że znajdowała się na początku XX w. na ul. Stradom 10 w Krakowie, gdzie miała sprzedawać pieczęcie kauczukowe.

Właściciel: Boruch Kirschner (Kirschner)

Rodzina: Mendel Kirschner (Kirschner)?

Uwagi: W okresie międzywojennym działał zakład Mendla Kirschnera w budynku na ul. Stradom 2²⁷⁰. Boruch mógł być w jakimś stopniu spokrewniony z M. Kirschnerem.

ZIEMBICKI, Zygmunt

Nazwy firmy: „Z. Ziembicki – Skład Papieru”, „Z. Ziembicki, skład papieru i galanterii”

²⁶³ S. Garlicki, *Sklepy...*, s. 267.

²⁶⁴ BJ, Cenniki, sygn. 222411 III RARA, t. 27, nr 20 (*Cennik firmy J. Fischer i S-ka*); Muzeum Krakowa: szkicownik Włodzimierza Tetmajera (nr inw. MHK-3140/VIII), kartka pocztowa „Nenufary” (nr inw. MHK-2513/VIII k).

²⁶⁵ Jacek Salwiński, *Krakowska kupiecka rodzina Fischerów od końca XVIII do końca XX wieku*, „Rocznik Krakowski” 2001, t. 67, s. 60.

²⁶⁶ ANK, Sąd Okręgowy w Krakowie, sygn. 29/1989/18065, s. 11; zob. też „Gazeta Lwowska” 1910, R. 100, nr 102, s. 12 (patrz *Dziennik Urzędowy – Firmy*).

²⁶⁷ J. Salwiński, *Krakowska...*, s. 60–63; S. Garlicki, *Sklepy...*, s. 267 n.

²⁶⁸ *Skorowidz Przemysłowo-Handlowy...*, 1906, s. 198.

²⁶⁹ *Ibidem*.

²⁷⁰ Zob. przyp. 86.

Daty: 1906–1910 (w spółce „Janeczek i Ziembicki”), 1910–1955

Adres: pl. Mariacki 2 (w latach 1910–1955)

Zakres działalności: Skład papieru Z. Ziembickiego posiadał bogaty asortyment. W ofercie były przede wszystkim przybory biurowe, rysunkowe i artykuły papieżnicze. Sprzedawano także m.in. numeratory, bibularze i suszki, pieczęcie gumowe i papierowe, szylidy emaliowane, obrazy (w siedzibie firmy mieściła się galeria), lustra, miarki zwijane, taśmy stalowe i parciane, pamiętki, zapalniczki, torebki, papierońnice, portmonetki, szachy, warcaby, karty do gry i wiele innych. Specjalnością zakładu były wieczne pióra²⁷¹.

Sygnatury: „Z. ZIEMBICKI – Przybory biurowe – Kraków, Plac Marjacki 2”, „Z. ZIEMBICKI – SKŁAD PAPIERU – KRAKÓW, PL. MARYACKI 2”, „Z. ZIEMBICKI – KRAKÓW · PLAC MARYACKI 2 ·”, „Skład papieru i galanterii – Z. Ziembicki”, „ZZ” – znak firmowy (ochronny)

Dzieje firmy: Założycielem krakowskiego składu papieru i galanterii był Zygmunt Ziembicki, syn Florentyny i Teofila Ziemby Ziembickiego, nauczyciela w Gimnazjum św. Anny i profesora na UJ. Zygmunt ożenił się z Lucyną Leitgeber²⁷².

Z. Ziembicki po ukończeniu szkoły realnej został wysłany do Wrocławia, gdzie trzy lata spędził w dużej firmie papieżniczej, ucząc się zawodu i doskonaląc umiejętności w prowadzeniu przedsiębiorstwa. Po powrocie do Krakowa, w 1906 r., został współwłaścicielem składu papieru i galanterii w spółce „Janeczek i Ziembicki” z lokalami na Rynku Głównym 8 i pl. Mariackim 2. Według relacji wnuka Zygmunta, Tadeusza Z. Bednarskiego²⁷³, firma „Janeczek i Ziembicki” nie przetrwała próby czasu, ponieważ współnik Ziembickiego miał za często zaglądać do kieliszka, stąd „częściej niż w sklepach można go było spotkać w kawiarni u Wentzla”²⁷⁴. W związku z tym po czterech latach współpracy, czyli w 1910 r., doszło do podziału firmy. Zygmunutowi, jako młodszemu, przypadł w udziale sklep mieszczący się w gorszej lokalizacji, na pl. Mariackim 2. Po wydzieleniu dotychczasowy współpartner Janeczek długo samodzielnie się nie utrzymał, ponieważ wkrótce jego skład na Rynku Głównym został zlikwidowany. 30 czerwca 1910 r. wpisano do rejestru handlowego nową krakowską firmę pod nazwą „Z. Ziembicki”²⁷⁵, jej otwarcie wyznaczono na połowę lipca tegoż roku. Data otwarcia sklepu w lipcu nie była przypadkowa, bowiem zbliżało się pięćsetlecie bitwy pod Grunwaldem, więc Zygmunt liczył na zysk

²⁷¹ Zob. m.in. „Głos Adwokatów” 1932, R. 7, z. 3, b.p.; „Hasło Podwawelskie” 1930, R. 2, nr 37, s. 1; „Głos Narodu” 1938, nr 105, s. 19; „Głos Narodu” 1939, R. 46, nr 1, s. 10; „Głos Narodu” 1939, R. 46, nr 31, s. 10; „Ilustrowany Kuryer Codzienny” 1939, R. 30, nr 252, s. 24.

²⁷² Córka poznańskiego wydawcy Jarosława Leitgera (1848–1933). Po ukończeniu pensji, 20 kwietnia 1907 r., poślubiła Zygmunta Ziembickiego w Poznaniu, Sławomir Leitgeber, *Dzieje rodziny Leitgeberów od XVIII do XX wieku*, Poznań 2002, s. 167 n.

²⁷³ Urodził się w 1934 r. w Krakowie, gdzie także zmarł 29 grudnia 2018 r. Dziennikarz, publicysta i redaktor „Dziennika Polskiego”. Ponadto autor książek poświęconych polskim malarzom XIX i XX w.

²⁷⁴ Tadeusz Zygmunt Bednarski, *Wspomnienie w 50. rocznicę śmierci. Zygmunt Ziembicki (1880–1954)*, „Gazeta Wyborcza” 2004, nr 93, s. 12.

²⁷⁵ ANK, Sąd Okręgowy w Krakowie, sygn. 29/1989/18075, s. 1–25.

ze sprzedaży pamiątek podczas planowanych uroczystości w Krakowie²⁷⁶. Skład papieru Z. Ziembickiego po rozdzieleniu spółki rozwijał się pomyślnie, zyskując poważanie i uznanie klientów. Zygmunt stale poszerzał ofertę. Rozwój firmy potwierdzają choćby informacje zawarte w ogłoszeniach prasowych, cennikach i katalogach, ale również na rachunkach²⁷⁷.

Ciekawym wątkiem w życiu Z. Ziembickiego był jego kontakt z krakowskim środowiskiem artystycznym. Zygmunt znał wielu polskich malarzy pierwszej połowy XX w., przez co miał możliwość zakupu ich dzieł. Dzięki temu w 1913 r. utworzył w siedzibie swojej firmy małą galerię obrazów. Salon sztuki, jak go nazywał, prowadzony był do 1932 r. W kilku słowach wspomniął o tej działalności Ziembickiego Marian Krzyżanowski: „Zygmunt Ziembicki, późniejszy właściciel sklepu papierowego na placu Mariackim oraz składu obrazów, [...] miał zawsze do sprzedaży obrazy Malczewskiego lub Kossaka [...]”²⁷⁸. Warto przy tym dodać, że na podobrazach krakowskich malarzy nadal spotyka się nalepki firmowe Z. Ziembickiego.

W 1939 r. firma Z. Ziembickiego przesłała do Sądu Okręgowego w Krakowie bilans zamknięcia z dnia 31 grudnia 1938 r.²⁷⁹ Według przytoczonych danych sprzedaż towarów osiągnęła kwotę 109 tys. zł, a zysk firmy wyniósł 37 tys. zł²⁸⁰. Skład papieru Ziembickiego upadł w styczniu 1955 r., gdyż ówczesne władze nie przyznały mu licencji²⁸¹.

Właściciele: Florentyna Ziembicka (1860–1951), Zygmunt Ziembicki (1880–1954)²⁸², Lucyna Ziembicka (1888–1989)²⁸³

Rodzina: Lucyna Ziembicka (żona), Irena Ziembicka (córka), Edward Ziembicki (syn), Zygmunt Ziembicki (syn)

Uwagi: W prasie odnotowano ilustrację witryny sklepowej firmy²⁸⁴. Warto jeszcze dodać, że istnieje portret Z. Ziembickiego namalowany przez Jacka Malczewskiego²⁸⁵.

²⁷⁶ Tadeusz Zygmunt Bednarski, *Krakowskim szlakiem rodziny Bednarskich*, Kraków 2007, s. 99–107; idem, *Wspomnienie...*, s. 12.

²⁷⁷ Na odwrocie rachunków wystawiający zamieszczał reklamę w postaci polecanych produktów.

²⁷⁸ Marian Krzyżanowski, *Wspomnienia księgarza*, [w:] *Kopiec wspomnień*, Kraków 1959, s. 89.

²⁷⁹ ANK, Sąd Okręgowy w Krakowie, sygn. 29/1989/18075, s. 3–8.

²⁸⁰ Ibidem, s. 5–7.

²⁸¹ Zob. przyp. 274.

²⁸² Urodził się 29 kwietnia 1880 r. w Krakowie, gdzie zmarł 1 maja 1954 r. Syn Florentyny (Flo-ry) i Teofila. Był kupcem, wyznania rzymskokatolickiego. Z żoną Lucyną mieli troje dzieci: Irenę, Edwarda i Zygmunta. Rodzina mieszkała m.in. na ul. Sobieskiego 7 w Krakowie, ANK, Spis ludności miasta Krakowa z r. 1900, sygn. 29/89/7, lp. 594 (podano jako datę urodzenia: 1 maja 1880 r.); Spis ludności miasta Krakowa z r. 1910, sygn. 29/90/7, lp. 1590 (tu: 20 kwietnia 1880 r.); Spis ludności miasta Krakowa z r. 1921, sygn. 29/91/7, lp. 1942.

²⁸³ Urodziła się 18 kwietnia 1888 r. w Poznaniu, zmarła w Krakowie 28 maja 1989 r.

²⁸⁴ „Ilustrowany Kuryer Codzienny” 1938, R. 14, nr 25, s. 5.

²⁸⁵ Zob. Tadeusz Zygmunt Bednarski, *Krakowskim szlakiem Jacka Malczewskiego*, Kraków 1999, il. nr 34.

* * *

Podsumowując, z zaprezentowanego wyżej wykazu wynika, że niemal wszystkie wymienione firmy mieściły się w centrum Krakowa. Miały bogactw, ale jednocześnie zblizoną ofertę. Sprzedają maszyn pieczętujących i wielu akcesoriów związanych z pieczętowaniem zajmowały się również składy papieru i galanterii. Badania wykazały, że w pierwszej połowie XX w. istniało wiele podobieństw między krakowskimi wytwórcami i sprzedawcami pieczęci. Opierały się one na zblizonej ofercie i posiadanym asortymencie. Firmy grawersko-pieczętarskie oprócz działalności rytowniczej i pieczętarskiej prowadziły najczęściej produkcję drukarską i medalierską. Analogie odnoszą się także do sposobu reklamowania, szczególnie zamieszczania podobnych reklam w prasie. W dostępnych cennikach i katalogach firmowych średnich i dużych przedsiębiorstw odnaleziono najwięcej informacji o ich ofercie. Często zdarzało się, że warsztat pod danym adresem przechodził w ręce innego rzemieślnika, który kontynuował działalność poprzednika. Właściciele zakładów brali czynny udział w życiu cechów i stowarzyszeń – byli np. członkami różnych komisji. Kilkoro z nich przewodniczyło bądź współtworzyło różne związki rzemieślnicze. Udało się ustalić miejsce nauki paru rękodzielników, a co najmniej kilku z nich wyzwoliło się w krakowskich cechach na mistrzów swego fachu, po czym kontynuowali działalność w wyuczonym rzemiośle. W dwóch przypadkach zdarzyło się, że osoby o tych samych nazwiskach pojawiają się na mapie rzemieślników krakowskich w latach 70. XX w., co może świadczyć o pokrewieństwie z właścicielami pracowni założonych przed 1939 r. Zasadne więc będzie porównanie powojennych losów tych przedsiębiorstw. Nie wiadomo, ile osób pracujących w zakładach grawerskich, jubilerskich lub medalierskich angażowało się w działania konspiracyjne w czasie dwóch wojen światowych. Skądinąd nie ulega wątpliwości, że wyrabiano fałszywe dokumenty i pieczęcie w czasie trwania wojny lat 1939–1945²⁸⁶. Należy przy tym pamiętać, że osoby

²⁸⁶ W. Terlecki, *Mennica...*, s. 200–205; T. Wroński, *Kronika...*, poz. 239, s. 60; Jarosław Mulczyński, *Rodzina Ludwika i Bolesława Kapelów na Solaczu*, KMP 1999, R. 67, nr 3, s. 246; Krzysztof Dorcz, *Sfragistyka urzędowa na terenie powiatu koneckiego w latach 1939–1945*, [w:] *Heraldyka polska w okresie II wojny światowej (1939–1945). Materiały z sesji naukowej Włocławek 14–15 października 2004 roku*, red. Stefan Krzysztof Kuczyński, Włocławek 2005, s. 157; Włodzimierz Winek, *Warszawscy tramwajarze i autobusiarze w okresie okupacji hitlerowskiej i w Powstaniu Warszawskim 1944 roku (zarys większej całości)*, Warszawa 2015, s. 80; Samuel Willenberg, *Bunt*

podejmujące się takich działań ratowały wiele ludzkich istnień²⁸⁷, same zaś często płaciły najwyższą cenę²⁸⁸. Szkoda, że do tej pory nie podjęto badań nad tą formą działalności konspiracyjnej.

Z powodu ostatniej wojny światowej nie zachowało się wiele pozostałości po firmach rytowniczo-pieczętarских, aczkolwiek należy zaznaczyć, że nie prowadzono dotychczas podobnych i systematycznych badań, więc najważniejsze wydaje się zebranie informacji i ustalenie zasobu źródłowego w archiwach, bibliotekach i muzeach. Studia nad wytwórcami pieczęci przedstawiają perspektywę badawczą dla wielu różnych dziedzin, dlatego należy je kontynuować. Nadal niewiele wiadomo o wyposażeniu zakładów grawersko-pieczętarских oraz ich działalności w różnych polskich miastach w dwudziestoleciu międzywojennym bądź podczas II wojny światowej, kiedy ich prowadzenie należało do niemieckiej administracji i często dochodziło do ich rozgrabienia²⁸⁹. Mało wiadomo o profilu i specjalności pracowni, pozycji społecznej rzemieślników i stopniu zamożności ich rodzin, wyznaniu religijnym, wyuczonych zawodach albo firmowych siedzibach i ich otoczeniu. Pojawiają się kolejne pytania, np.: jakie struktury

w *Treblince*, Warszawa 2016, s. 205 n. Autor wspomina warsztat na Alejach Jerozolimskich 7 w Warszawie, gdzie wyrobiono mu fałszywe dokumenty. Jednak w jego relacji brak nazwy firmy. Na podstawie przedwojennej prasy udało się ustalić, że w latach 30. XX w. pod tym adresem mieścił się zakład pieczętarski Stanisława Kłobukowskiego. Ze wspomnień można dowiedzieć się także o metodach fałszowania stempli i dokumentów, zob. Cioma Schönhaus, *Falszeryz paszportów: niezwykle losy żydowskiego grafika w ogarniętym wojną Berlinie*, Chorzów 2007, s. 105.

²⁸⁷ O wartości opieczętowanego dokumentu w czasie niemieckiej okupacji można się przekonać z zajęć, jakie miały miejsce w getcie krakowskim 30 i 31 maja 1942 r., kiedy „zarządzono tu przegląd i pieczętowanie kart rozpoznawczych (Kennkarten), które posiadali tylko pracujący. W wyniku owego przeglądu kilka tysięcy Żydów nie dostało na swych kartach pieczętówki. Dnia 1 czerwca 1942 r. rano, po przeprowadzonej nocą w domach rewizji dokumentów, pognano około 2 000 osób nie posiadających pieczętówki na swych dowodach do Prokocimia i stamtąd wysłano towarowymi wagonami do obozu śmierci w Bełżcu (...)", cyt. za: Ernestyna Podhorizer-Sandel, *O zagładzie Żydów w dystrykcie krakowskim*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1959, nr 30, s. 93.

²⁸⁸ Zob. przyp. 91; S. Bauman, P. Chrząszcz, *Wytwórcy...*, s. 149–152; iidem, *Bolesław Kapela (1891–1942)*, <https://www.gedenkstaetten.at/raum-der-namen/cms/index.php?id=4&p=8311&L=1> (odczyt: 06.09.2017).

²⁸⁹ *Klucze i kasa: o mieniu żydowskim w Polsce pod okupacją niemiecką i we wczesnych latach powojennych 1939–1950*, red. Jan Grabowski, Dariusz Libionka, Warszawa 2014; Bogumił Rudawski, *Grabież mienia w Kraju Warty 1939–1945. Działalność Urzędu Powierniczego w Poznaniu*, Poznań 2018.

społeczne i państwowe posiadali wytwórcy?; jaka była ich liczba w danym regionie?; jaki był zakres produkcji, działania i oddziaływania, tematyki? Warsztaty grawersko-pieczętarские były prywatnymi przedsiębiorstwami, działającymi w większości w miastach, czasem miasteczkach. W pierwszej kolejności należy dążyć do odszukania najwybitniejszych grawerów pieczęci, a następnie ich monograficznego opracowania. Jednym z zadań stojących przed historykami będzie zbadanie pieczętarstwa na ziemiach polskich pod zaborami. Najpierw jednak trzeba rozpoznać i opracować te grupy rzemieślników w dużych miastach, by móc przejść do regionu, a następnie większego obszaru administracyjnego.

W ramach studiów, których przedmiotem byłyby przyrządy pieczętujące, można podjąć się badań nad dziejami techniki biurowej²⁹⁰. Wyroby pieczętarские podlegały różnym wpływom, co da się zaobserwować np. poprzez nazwy przyrządów pieczętujących i narzędzi biurowych. Wpływom i zmianom podlegał rynek, jednakże na podstawie stanu badań nie da się stwierdzić, skąd importowo albo dokąd eksportowo produkty pieczętarские, ani choćby tego, jakie były ich ceny. Czy w ogóle opłacało się prowadzić zakład grawerski lub pośredniczyć w sprzedaży pieczęci i przyrządów pieczętujących?

Informacje o pieczętarzach, grawerach, szerzej wytwórcach i sprzedawcach pieczęci pojawiają się rzadko w polskich opracowaniach naukowych. Zazwyczaj zagadnienia z nimi związane są ujęte w sposób przyczynkowski. Brak nie tylko prac monograficznych, ale i opracowań drobniejszych. Co więcej, nawet podręczniki akademickie pomijają temat sfragistyki XIX i XX w., skupiając się na innych naukach pomocniczych historii²⁹¹. Tymczasem nie do końca za taki stan rzeczy odpowiada brak zainteresowania badaczy (sfragistyków), skupionych na pieczęciach z okresu średniowiecza. Nie jest to również wina charakterystyki materiałów archiwalnych, czyli ich

²⁹⁰ Marcin Hlebionek, *Pieczęć jako obiekt archiwalny. Wybrane problemy*, [w:] *Teoria archiwalna wczoraj – dziś – jutro*, red. Waldemar Chorążyczewski, Agnieszka Rosa, Toruńskie Konfrontacje Archiwalne t. 2, Toruń 2011, s. 308–311.

²⁹¹ Kazimierz Bobowski, Krzysztof Burski, Bronisław Turoń, *Encyklopedia nauk pomocniczych historii nowożytnej i najnowszej*, Wrocław 1975; Ireneusz Ihnatowicz, *Nauki pomocnicze historii XIX i XX wieku*, Warszawa 1990; Ireneusz Ihnatowicz, Andrzej Biernat, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, Warszawa 2003. O polskich podręcznikach nauk pomocniczych historii XIX i XX w.: Paweł Gut, Marcin Hlebionek, *Polskie podręczniki i pomoce dydaktyczne do nauczania nauk pomocniczych dla historii XIX i XX wieku*, „Archiwista Polski” 2019, nr 2, s. 27–45.

obfitości, niepełnego rozpoznania i trudnodostępności, lecz raczej panujące od wielu lat przeświadczenie uczonych o ubogiej treści, zestandaryzowaniu, wreszcie ubożeniu wartości poznawczych pieczęci, poczynając od XVI w. Z przedstawionego w artykule zestawienia wynika co innego. Materiał sfragistyczny może być niezwykle atrakcyjny także dla badań nad XIX i XX w. Z tego powodu artykuł miał na celu, poza zebraniem informacji o wytwórcach i handlarzach pieczęci, stworzenie podwalin do szerszego badania tej problematyki. A jeżeli opracowanie to stanie się przydatnym przewodnikiem i punktem wyjścia do dalszych badań, to zamysł jego przygotowania będzie spełniony.

Słowniczek wybranych pojęć, przyrządów pieczętujących i narzędzi pokrewnych

datowniki – a) maszyny datowe, b) datowniki gumowe (kauczukowe).

a) maszyny automatyczne i samowilzające, wyposażone w mechanizm sprężynowy, wykonane najczęściej ze stali. Służyły do datowania wszelkich papierów i dokumentów, automatycznie odbijały ciągle tę samą datę, albo zmieniając automatycznie co jeden dzień. Składały się z uchwytu drewnianego lub metalowego w formie gałki lub prostej, mechanizmu sprężynowego (wbudowany w uchwycie) i matrycy obrotowej, na której umieszczano datę wg schematu: dzień, miesiąc w skrócie trzyliterowym lub liczbą rzymską i rok. Stosowano różne wielkości czcionek; b) przyrządy wyposażone w mechanizm obrotowy z gumowymi taśmami, na których umieszczano datę wg schematu: dzień, miesiąc w skrócie trzyliterowym lub liczbą rzymską i rok. Każda taśma posiadała koło zębate przmocowane do wałka, dzięki któremu zmieniało się datę (taśmy przesuwano się w pionie). Datowniki wykonywano z metalu, gumy i drewnianego uchwytu w formie gałki lub prostej. Tego typu przyrządy dzielono ze względu na ich obudowy na kryte bądź otwarte. Służyły do datowania papierów i dokumentów. Ze względu na różne wielkości czcionek przybory te mogły osiągać rozmaite rozmiary.

maszyna do dziurawienia – urządzenie wyposażone głównie w dźwignię z mechanizmem hydraulicznym, wykonane z masywnego metalu (żeliwo). Służyło do dziurawienia grubych tekstur i papierów (weksli, biletów i kuponów). Możliwe było wykonywanie okrągłych dziurek, gwiazdek i wielu innych kształtów. Praski służyły m.in. do perforowania marek pocztowych. Maszyny tego typu nazywa się również dziurnikami, dziurkaczami, praskami bądź perforatorami.

numeratory – a) maszyny numeratory i paginatory, b) numeratory gumowe (kauczukowe).

a) maszyny automatyczne i samowilzające, wyposażone w mechanizm sprężynowy, wykonane ze stali. Służyły do numerowania i paginowania kart, automatycznie odbijały jeden numer 2, 3 i 4 razy albo ciągle jeden i ten sam – modyfikacja numeru następowała na ostatniej taśmie, kiedy zmieniał się mechanizm odbicia, czyli po jego wcześniejszym dociśnięciu mechanizm automatycznie przeskakiwał. Numeratory i paginatory znaczą-

- co usprawniły pracę w kancelarii. Były zbudowane z uchwyty drewnianego lub metalowego w formie gałki lub prostej, mechanizmu sprężynowego (wbudowany w uchwycie) i matrycy obrotowej, na której umieszczano numery od 1 do 9 – w zależności od liczby kółek z numerami, tworzących rząd-serię, tyle można było oznaczyć dokumentów. Występowały różne wielkości czcionek; b) przyrządy wyposażone w mechanizm obrotowy z gumowymi taśmami, na których umieszczano numery od 1 do 9. Każda taśma posiadała koło zębate przymocowane do wałka, dzięki któremu zmieniano cyfry (taśmy przesuwaly się w pionie). Numeratory były wykonane z metalu, gumy i drewnianego uchwyty w formie gałki lub prostej. Tego typu przyrządy dzielono ze względu na ich obudowy na kryte lub otwarte. Służyły do numerowania papierów i dokumentów. Wytwarzano wiele wielkości czcionek, dlatego mogły osiągać różne rozmiary.
- plombownica – narzędzie wyposażone w dźwignię, głowicę, zapadnię, krążki, kamienie, sworzeń oraz sprężyny, wykonane w całości z metalu. Za jego pomocą plombowano, tzn., zaciskając z odpowiednią siłą kamień tzw. plombowniczy (materiał bywał różny, najczęściej jednak stosowało się plomby ołowiane), umieszczany na sznurku, drucie lub żyłce, łączono te dwa materiały, tworząc plombę. Plomby były bardzo często wyciskane dwustronnie z napisem lub znakiem właściciela danego przedmiotu bądź podmiotów odpowiedzialnych za transport (np. służbę celną). Plomby są nadal wykorzystywane np. przy licznikach elektrycznych i wodomierzach.
- prasa do wytłaczania wypukłego – urządzenie wyposażone w dźwignię z mechanizmem hydraulicznym, wykonane z metalu. Służyło do pieczętowania na sucho, tj. bez użycia farby bądź laku, jednocześnie wyciskając pieczęć wypukłą – dolna płytka matrycy była ryta wypukła w negatywie, górna wklęsła w pozytywie, co przy użyciu odpowiedniej siły powodowało odciśnięcie wypukłej pieczęci suchej w papierze²⁹². Znane są również mniejsze praski wyposażone jedynie w mechanizm sprężynowy.
- prezentatory do akt – maszyny automatyczne i samowilżające, wyposażone w mechanizm sprężynowy, wykonywane przeważnie ze stali. Służyły do prezentowania akt, papierów i dokumentów. Automatycznie odbijały ciągle jedną datę albo zmieniając automatycznie co jeden dzień. Składały się z uchwyty drewnianego lub metalowego w formie gałki lub prostej, mechanizmu sprężynowego (wbudowany w uchwycie) i dwóch matryc obrotowych – na jednej umieszczano datę według schematu: dzień, miesiąc w skrócie trzyliterowym albo liczbą rzymską i rok, a na drugiej numery od 1 do 9, które tworzyły liczbę porządkową. Odcisk wykonany za pomocą prezentatorów nazywa się: prezentą, pieczęcią bądź stemplem wpływu²⁹³.
- przyrządy i narzędzia pieczętujące – urządzenia techniczne służące do wykonywania określonych odcisków w tuszu, farbie lub papierze, m.in. pieczęci właściwych, faksymile podpisu, numerów, dat, prezent, sygnatur i in.
- sprzedawca pieczęci – osoba fizyczna lub prawna zajmująca się albo handlowaniem, albo pośrednictwem w sprzedaży pieczęci, np. poprzez przyjmowanie zamówień i odsyłanie bądź zlecenie ich wykonania wytwórcy.

²⁹² Zob. np. J. Giersz, *Mennica...*, s. 46, fot. 20.

²⁹³ Przykładowo: *Polski słownik archiwalny*, red. Wanda Maciejewska, Warszawa 1974, s. 65, 78; Konrad Słowiński, *Kancelaria miasta Radomia w latach 1915–1939*, Lublin 2016, s. 340–341, załącznik nr 3–4.

stampila datowa (ręczna, okrągła lub prostokątna, z korbką, zawleczką albo igłą) – przyrząd wykonany ze stali, wyposażony w mechanizm obrotowy (sworzeń z pierścieniami tworzy walec, który montowano w stelaż), z datą umieszczaną według schematu: dzień, miesiąc w skrócie trzyliterowym albo liczbą rzymską i rok. Stampile służyły do datowania papierów i dokumentów, odbijając stale jedną datę. Najwcześniejszym modelem był egzemplarz z zawleczką stabilizującą wszystkie pierścienie, czyli matrycę. Późniejszy typ miał wmontowaną korbkę bądź pokrętło. Unowocześnienie to umożliwiło przesuwanie daty o dzień (do przodu i do tyłu), a gdy następowała zmiana miesiąca lub roku, to mechanizm automatycznie przeskakiwał na kolejny miesiąc bądź rok.

toporek do cechowania drewna (stempel cechowy) – inaczej młotek leśny. Tego typu przedmioty nazywa się także toporkami bądź stemplami do cechowania, ponieważ składają się drewnianego trzonka i dwustronnego obucha, mającego z jednej strony ostrze jak w toporku, z drugiej zaś wygrawerowane wypukłe numery i litery²⁹⁴. Toporka używano do znakowania w gospodarce leśnej i handlu drewnem²⁹⁵.

typariusz pieczętny – przedmiot składający się najczęściej z drewnianego uchwytu i różnie zamocowanego stempla, mający negatywowe odbicie napisu i/lub obrazu, który jest matrycą do wykonywania pieczęci właściwej. Stemple ryto wkłóśle do stosowania w materiałach plastycznych (tłok pieczętny) oraz wypukłe do stosowania w tuszu (stempel pieczętny). Typariusz jest przeze mnie rozumiany szerzej, czyli jako tłok i stempel pieczętny oraz pieczęć automatyczna (maszyna), sporządzone każdym sposobem rytu (zdarzało się bowiem, że pieczęcie wytwarzano w dwóch sposobach rytów – wkłóśle i wypukle)²⁹⁶.

wytwórca pieczęci – osoba fizyczna lub prawna zajmująca się wytwarzaniem pieczęci. Rozumiana przeze mnie szerzej ze względu na wyjątkowość sposobu wykonywania pieczęci w XIX i XX w. (wyrzynanie pieczęci w metalu i coraz częściej wytwarzanie ich w gumie). Określenie to można odnieść również do fabryk (i ich właścicieli, czyli fabrykantów i przemysłowców), w których produkowano najczęściej masowo np. maszyny pieczętujące (pieczęcie automatyczne).

zalepka lub zaklejka – wykonana z papieru i/lub gumy, w kształcie okrągłym lub owalnym, zakończona charakterystyczną wielolistną obwolutą. Służyła najczęściej do zamknięcia korespondencji, aczkolwiek czasem uwierzytelniała dokumenty. Od drugiej połowy XIX w. upowszechniło się jej używanie w pruskich urzędach²⁹⁷.

²⁹⁴ S. Mac, T. Moliński, *Grawerstwo...*, s. 403; C. Streubel, *Grawerstwo...*, s. 116–117.

²⁹⁵ Jerzy Szczuka, Jan Żurowski, *Materiałoznawstwo przemysłu drzewnego*, Warszawa 1999, s. 126–128.

²⁹⁶ Zob. też Władysław Semkowicz, *Encyklopedia nauk pomocniczych historii*, Kraków 2011, s. 131–132; Józef Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2012, s. 610; Michał Gradowski, *Dawne złotnictwo: technika i terminologia*, Warszawa 1984, s. 145; *Vocabularium Internationale Sigillographicum*, Bratislava 2016, s. 111; *Polski słownik...*, s. 83; M. Hlebionek, *Pieczęć...*, s. 304–311; W. Fabijański, *Próba...*, s. 554, przyp. 1; *Sfragistyka...*, s. 125; *Materiały...*, s. 54–55; S. K. Kuczyński, *Pieczęcie...*, s. 9.

²⁹⁷ *Materiały...*, s. 56; Paweł Gut, *Pieczęcie urzędowe Archiwum Państwowego w Szczecinie w latach 1831–2004. Cz. 1. Pieczęcie do 1945 r.*, „Szczeciński Informator Archiwalny” 2006, nr 19, s. 113.

BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Biuro Rewindykacji w Warszawie, sygn. 2/287/365.

Archiwum Narodowe w Krakowie

Akta miasta Krakowa, sygn. 29/33/Kr 8053, 29/33/Kr 8087, 29/33/Kr 8207–8208; 29/33/SMKr 476.

Akta stanu cywilnego Izraelickiego Okręgu Metrykalnego w Krakowie, sygn. 29/1472/466, 29/1472/499.

Archiwum planów Budownictwa Miejskiego w Krakowie, sygn. ABM, ul. Grodzka 2, fasc. 53.

Cech zegarmistrzów, rytowników i optyków w Krakowie, sygn. 29/190/1–10.

Izba Przemysłowo-Handlowa w Krakowie, sygn. 29/318/130, 29/318/136, 29/318/150, 29/318/200, 29/318/424, 29/318/429.

Izba Przemysłowo-Handlowa w Krakowie (1945–1951), sygn. 29/731/394, 29/731/507.

Sąd Okręgowy w Krakowie, sygn. 29/1989/18065, 29/1989/18075, 29/1989/18581, 29/1989/18635, 29/1989/18897, 29/1989/25522.

Spis ludności miasta Krakowa z r. 1900, sygn. 29/89/1–3, 29/89/6–9, 29/89/11–12, 29/89/14, 29/89/16–17, 29/89/26.

Spis ludności miasta Krakowa z r. 1910, sygn. 29/90/1–2, 29/90/6–8, 29/90/12, 29/90/14–18, 29/90/20–21, 29/90/23, 29/90/28.

Spis ludności miasta Krakowa z r. 1921, sygn. 29/91/1–4, 29/91/6–7, 29/91/11, 29/91/16–17, 29/91/20–22.

Urząd Probierczy w Krakowie, sygn. 29/1650/62.

Urząd Probierczy w Krakowie (1940–1944), sygn. 29/1651/3.

Archiwum Państwowe w Poznaniu

Konsystorz Ewangelicki w Poznaniu, sygn. 53/893/404.

Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie

Spis Żydów Krakowa, sygn. 19.

Starosta miasta Krakowa 1939–1945, sygn. 228.

Główna Biblioteka Lekarska im. Stanisława Konopki w Warszawie

Materiały Jana Bohdana Glińskiego, sygn. SKM 364.

Źródła kultury materialnej (typariusze, medale, żetony, odznaki, nakrętki do odznak)

Archiwum Narodowe w Krakowie

Instytucje charytatywne – zbiór szczątków zespołów, sygn. 29/559/17.

Zbiór tłoków pieczętnych metalowych, sygn. 29/661/88, 29/661/555, 29/661/576.

Archiwum Państwowe w Katowicach

Zbiór sfragistyczny, sygn. 12/182/32, 12/182/122, 12/182/161, 12/182/230.

Muzeum Krakowa

Zbiory historyczne, nr inw. MHK-3969/II-N, MHK-2078/III, MHK-170/BrK, MHK-211/BrK, MHK-226/BrK, MHK-307/BrK, MHK-596/BrK, MHK-2076/III, MHK-802–7, MHK-2057/III, MHK-2058/III/1–2, MHK-1035/V, MHK-308/BrK,

MHK-736/DIP, MHK-735/DIP, MHK-4198/III, MHK-210/BrK, MHK-303/BrK, MHK-298/BrK, MHK-299/BrK, MHK-3318/III, MHK-697/III/1–2, MHK-785/III, MHK-3573/II N, MHK-2112–3, MHK-214/II N, MHK-83/II N, MHK-2087/III, MHK-3621/III.

Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie
Zbiór historyczny, nr inw. MNR-H-640–642.

Muzeum Narodowe w Krakowie

Zbiory sfragistyczne, nr inw. MNK-Num 17–18, MNK-VII-Sfg 450, MNK-VII-Sfr 895–896, MNK-VII-Sfr 898, MNK-VII-Sfr 4492, MNK-VII-Sfr 4498-4499, MNK-VII-Sfr 4502, MNK-VII-Sfr 6018, MNK-VII-Sfr 6021–6030, MNK-VII-Sfr 6033, MNK-VII-Sfr 6036–6041.

Muzeum Okręgowe w Rzeszowie

Zbiór tłoków i stempli pieczętnych, nr inw. MRH 2961, MRH 3071, MRH 3085, MRH 4128–4129, MRH 4134–4135, MRH 4137, MRH 4147–4150, MRH 4164, MRH 4190.

Zbiory prywatne

Pieczęć Sądu Rozjemczego w Krakowie, wyk. A. Fischhab.

Zbiory prywatne autora

Pieczęć Księgarni Bratniej Pomocy Medyków Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, wyk. A. Fischhab.

Pieczęć Południowego Towarzystwa Transportowego w Krakowie, wyk. A. Fischhab.

Pieczęć z napisem „Kraków – ul. Siemiradzkiego – L. 20”, wyk. J. Walenta.

Pieczęć z napisem „REPREZENTACJA – na Zach. Małopolskę i Śląsk Cieszyński – M. DEBLESEN”, wyk. J. Walenta.

Źródła drukowane

Adressbuch aller Länder der Erde der Kaufleute, Fabrikanten, Gewerbetreibenden, Gutsbesitzer, Band 19b: Galizien und Bukowina. Nürnberg: Verlag von C. Leuchs & Co, 1907/1913.

Jana Burgera Galicyjska Księga Adresowa: obejmująca adresy fabrykantów, przemysłowców, przedsiębiorstw górniczych, artystów, kupców i t. p. posiadających swe zakłady w Galicyi. Zestawiona na podstawie wykazów urzędowych. R. 1. Lwów: nakładem Jana Burgera i Spółki, 1896.

Józefa Czecha Krakowski Kalendarz. R. 63–82. Kraków 1895–1914.

Krakowska Księga Adresowa na rok 1906. Red. Jan Knapik. R. 1. Kraków: wydała Natalia Knapik, 1905.

Krakowska Księga Adresowa na rok 1907. Red. Jan Knapik. R. 3. Kraków: wydali spadkobiercy ś.p. Natalii Knapik, 1906.

Krakowska Księga Adresowa Wielki Kraków 1908: wraz z schematyzmem miast Podgórze i ogłoszeniami firm przemysłowych: Krakowa, Podgórze, Tarnowa, Jarosławia, Rzeszowa, Przemyśla, Lwowa, Zakopanego, Białej itd. Red. Jan Knapik. R. 4. Kraków: wydali spadkobiercy ś.p. Natalii Knapik, nakładem A. Einhorna, 1907.

- Księga Adresowa Królewskiego Stołecznego Miasta Krakowa i Królewskiego Wolnego Miasta Podgórze* 1905. R. 1. Kraków: Nakładem „Spółki Wydawniczej” Józef Knapik i Stefan Mikulski, 1904.
- Księga Adresowa Miasta Krakowa i Województwa Krakowskiego*. Kraków: „MAR” Małopolska Ajencja Reklamy, 1932.
- Księga Adresowa Miasta Krakowa i Województwa Krakowskiego z informatorem Miasta Warszawy, Województwa Kieleckiego i Śląskiego*. Kraków: wydał Antoni Żumański, R. 1933/34.
- Księga Adresowa Polski: przemysłu, handlu, finansów, szkolnictwa, wolnych zawodów i organizacji społecznych*. Warszawa: „Stołeczna Ajencja Reklamy”, 1937.
- Księga Adresowa Polski (wraz z Wielkim Miastem Gdańskiem) dla handlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa*. Warszawa: Towarzystwo Reklamy Międzynarodowej Sp. z o.o., 1926–1927, 1930.
- Księga Adresowa Przemysłu, Handlu i Finansów*, oprac. Antoni Rościśław Sroka. Warszawa: Nakładem Ministerstwa Przemysłu i Handlu, 1922.
- Polska. Księga adresowa dla przemysłu, handlu i rolnictwa – Polen. Adressbuch für Industrie, Handel und Landwirtschaft*. Warszawa: nakładem i drukiem Rudolfa Mosse, 1916.
- Polski przemysł i handel; Rynek polski; Księga adresowa i informacyjna przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych i finansowych w Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa: Izba Przemysłowo-Handlowa, 1930.
- Przewodnik Gospodarczy Województw: Kieleckiego, Krakowskiego i Śląskiego*. Sosnowiec: Dąbrowsko-Śląskie Zakłady Drukarskie i Wydawnicze sp. z o.o. M. Koziński i B. Ojdanowski, 1938.
- Rocznik Polskiego Przemysłu i Handlu: połączone wydawnictwa: „Rocznik Informacyjny o Spółkach Akcyjnych w Polsce” i „Polski Przemysł i Handel (Rynek Polski)”*. R. 3. Warszawa: nakładem Polskiej Spółki Wydawnictw Informacyjnych, 1932.
- Skorowidz adresów telegraficznych zarejestrowanych we wszystkich państwowych urzędach pocztowo-telegraficznych i telegraficznych Rzeczypospolitej Polskiej wydany przy parciu i na podstawie źródeł urzędowych Ministerstwa Poczty i Telegrafów*. R. 1. Lwów: nakładem spółki akcyjnej wydawniczej, 1923.
- Skorowidz Przemysłowo-Handlowy Królestwa Galicji*. Lwów: Liga Pomocy Przemysłowej, 1906, 1912.
- Skorowidz Rzeczypospolitej Polskiej i Księga Adresowa Miasta Krakowa*. Kraków: wydała Gmina Stołecznego Królewskiego Miasta Krakowa, nakładem „BON” Banku Odbudowy Nieruchomości, 1926.
- Sprawozdanie z działalności zarządu głównego Związku Opieki nad Zwierzętami w Krakowie za rok administracyjny 1938*. Kraków: nakładem Związku Opieki nad Zwierzętami w Krakowie, 1939.
- Stefana Mikulskiego Wielka Księga Adresowa dla Stołecznego Królewskiego Miasta Krakowa*. R. 10. Kraków: nakładem Stefana Mikulskiego i Stefana Przepolskiego, 1925.
- Stefana Mikulskiego Wielka Księga Adresowa Stołecznego Królewskiego Miasta Krakowa i Stołecznego Królewskiego Miasta Lwowa, Królewskiego Wolnego Miasta Podgórze*. R. 4, 5, 7. Kraków: nakładem Stefana Mikulskiego i Spółki, 1908, 1909, 1912.

Stefana Mikulskiego Wielka Księga Adresowa dla Stołecznego Królewskiego Miasta Wielkiego Krakowa i Królewskiego Wolnego Miasta Podgórze. R. 9. Kraków: nakładem Stefana Mikulskiego i Spółki, 1914.

Druki ulotne

Biblioteka Jagiellońska

Cenniki, sygn. 222411 III RARA, t. 27, nr 2, 20.

Druki ulotne, sygn. 759816 III RARA, t. 27, nr 20.

Teatr Miejski im. J. Słowackiego w Krakowie, sezon 1932/33 [program teatralny].

Zbiory prywatne autora

Katalog ilustrowany firmy „Aleksander Fischhab”. Kraków 1940, ss. 70.

Rachunek pracowni stempli i pieczęci Czesława Cygielskiego, 24.09.1932, Kraków.

Druki urzędowe

Materiały do organizacji szkolnictwa wyższego. Lwów: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych we Lwowie, 1934.

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 13 grudnia 1927 r. o godlach i barwach państwowych oraz o oznakach, chorągwiach i pieczęciach (Dz.U. z 1927 r., nr 115, poz. 980).

Spis Abonentów Państwowej Sieci Telefonicznej Okręgu Krakowskiej Dyrekcji Poczty i Telegrafów wraz z siecią P. A. S. T. w Zagłębiu Dąbrowskiem. Według stanu z dnia 1 stycznia 1929. Kraków: Wydawnictwo Dyrekcji Poczty i Telegrafów w Krakowie, 1929.

Spis Abonentów Sieci Telefonicznej Państwowej w Krakowie (dodatek do ogólnego „Spisu Abonentów Telefonicznych w Polsce” na rok 1934). Warszawa: Ministerstwo Poczty i Telegramów, 1934.

Spis właścicieli kont czekowych w Pocztovej Kasie Oszczędności: według stanu z dnia 30 września 1934 r. Warszawa: nakład i druk Pocztovej Kasy Oszczędności, 1934.

Prasa

„Adresarz-Informator oraz Przewodnik po Krakowie” 1933, R. 1.

„Diabeł” 1891, nr 24.

„Dziennik Polski” 1946, R. 2, nr 161.

„Dzwon Niedzielny” 1927, R. 3, nr 40.

„Gazeta Gdańska” 1938, R. 48, nr 25.

„Gazeta Handlowa” 1931, R. 6, nr 234.

„Gazeta Lubelska” 1946, R. 2, nr 325.

„Gazeta Lwowska” 1910, R. 100, nr 102; 1922, R. 112, nr 176; 1928, R. 118, nr 71.

„Gazeta Wyborcza” 2004, nr 93.

„Głos Adwokatów” 1932, R. 7, z. 3.

„Głos Górnego Śląska” 1926, R. 6, nr 64.

„Głos Narodu” 1938, nr 105; 1939, R. 46, nr 1.

„Hasło Podwawelskie” 1930, R. 2, nr 11, 37.

„Ilustrowany Kuryer Codzienny” 1938, R. 14, nr 25; 1939, R. 30, nr 252.

„Informator” 1912, R. 9, nr 7.

- „Nowy Dziennik” 1936, R. 19, nr 291; 1939, R. 22, nr 53.
„Papier i Galanterja” 1922, R. 2, nr 10.
„Piaś” 1926, R. 14, nr 53; 1927, R. 15, nr 22.
„Polska Gazeta Introligatorska” 1930, R. 3, nr 5.
„Przegląd Kupiecki” 1925, R. 8, nr 1; 1935, R. 8, nr 38.
„Rzeczy Piękne” 1925, R. 5, z. 3–4, z. 6–8; 1927, R. 6, nr 9.
„Tygodnik Mieszczański” 1913, R. 3, nr 31, 50.
„Wielkopolanin” 1897, R. 15, nr 89.
„Zakopane” 1908, nr 16.

Opracowania

- Adamczewski Marek: *Geneza rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z 29 marca 1930 r. w sprawie oznak władz, urzędów, zakładów, instytucji i przedsiębiorstw państwowych. Orzeł Biały Zygmunta Loreca (Loretza)*. „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” 2019, t. 18, s. 279–302.
- Adamczewski Marek: *Sfragistyka państwowa i samorządowa II Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2019.
- Adamczyk Elżbieta: *Spoleczność Krakowa i jej życie*. W: *Dzieje Krakowa*. T. 4: *Kraków w latach 1918–1939*. Red. Janina Bieniarzówna, Jan M. Małecki. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1997, s. 27–36.
- Adamczyk Janusz, Szopa Jacek, Nowak Tadeusz Janusz: *Pieczątki formacyjne Legionów Polskich Polskiego Korpusu Posiłkowego i Polskiej Siły Zbrojnej na przesyłkach pocztowych z uwzględnieniem tła historycznego 1914–1918*. Kraków: nakładem autorów, 2014.
- Bauman Szymon: „Krakowska firma rytowniczo-pieczętarska Aleksandra Fischhaba”. Poznań 2018. Praca magisterska napisana pod kierunkiem dr. hab. prof. UAM Pawła Stróżyka, Archiwum Prac Dyplomowych Wydziału Historycznego UAM.
- Bauman Szymon: *Krakowska rodzina Fischhabów i jej firma rytowniczo-pieczętarska w latach 1900/1904–1950*. W: *Cracoviensis civitas – singulare totius Poloniae decus. Materiały z I oraz II Ogólnopolskiej Studencko-Doktoranckiej Konferencji Naukowej „Kraków na przestrzeni dziejów”*. Red. nacz. Marcela Chruściak, red. nauk. Zenon Piech, Maria Stinia. Kraków: Studenckie Koło Naukowe Historyków Studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2018, s. 207–232.
- Bauman Szymon: „Typariusze w zbiorze historycznym Muzeum Narodowego Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie”. Poznań 2016. Praca licencjacka napisana pod kierunkiem dr. hab. prof. UAM Pawła Stróżyka, Archiwum Prac Dyplomowych Wydziału Historycznego UAM.
- Bauman Szymon, Chrzęszcz Paulina: *Bolesław Kapela (1891–1942)*. <https://www.gedenkstaetten.at/raum-der-namen/cms/index.php?id=4&p=8311&L=1> (odczyt: 06.09.2017).
- Bauman Szymon, Chrzęszcz Paulina: *Warszawski zakład pieczętarski Zygmunta Weinkrantza*. W: *Żydzi polscy na przestrzeni wieków. Materiały z III Krakowskiej Konferencji Judaistycznej*. Red. Klaudia Kwiecińska, Ewa Mermer, Krzysztof Niweliński, Sławomir Pastuszka, Karolina Sierżputowska, red. nauk. Stefan Gąsiorowski. Kraków:

- Koło Naukowe Studentów Instytutu Judaistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2018, s. 11–29.
- Bauman Szymon, Chrząszcz Paulina: *Wytwórcy i sprzedawcy pieczęci ogłaszający się w prasie poznańskiej w latach 1815–1939*. „Przegląd Archiwalno-Historyczny” 2019, t. 6, s. 133–166.
- Bąkowski Klemens: *Dzieje Krakowa*. Kraków: Spółka Wydawnicza Polska, 1911.
- Bednarski Zygmunt Tadeusz: *Krakowskim szlakiem Jacka Malczewskiego*. Kraków: Wydawnictwo i Drukarnia „Secesja”, 1999.
- Bednarski Zygmunt Tadeusz: *Krakowskim szlakiem rodziny Bednarskich*. Kraków: Oficyna Wydawniczo-Drukarska „Secesja”, 2007.
- Bescapé C. Giacomo, del Pazzo Marcello: *Insegne e simboli: araldica pubblica e privata medievale e moderna*. Cooperazione di Luigi Borgia. Roma: Ministero per i Beni Culturali e Ambientali, 1983.
- Bieniarzówna Janina, Małecki Jan M.: *Dzieje Krakowa*. T. 3: *Kraków w latach 1796–1918*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1979.
- Bobowski Kazimierz, Burski Krzysztof, Turoń Bronisław: *Encyklopedia nauk pomocniczych historii nowożytnej i najnowszej*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1975.
- Bobrow Ryszard: *Warszawscy złotnicy, jubilerzy, grawerzy i kupcy wyrobów kruszcowych w XIX wieku*. Warszawa: Muzeum Narodowe w Warszawie, 2018.
- Bobrow Ryszard: *Złotnicy i jubilerzy prowincji Królestwa Polskiego*. Warszawa: Muzeum Narodowe w Warszawie, 2017.
- Bochniak Adam, Pagaczewski Julian: *Polskie rzemiosło artystyczne wieków średnich*. Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1959.
- Bokota Piotr: *Tłoki pieczętne w zbiorach Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku, Cechu Rzemiosł Różnych we Włocławku, Muzeum im. Stanisława Noakowskiego w Nieszawie i Muzeum Ziemi Dobrzyńskiej w Rypinie*. „Rocznik Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej” 1994, t. 5, s. 63–89.
- Broniek Waldemar Ryszard: *Tłoki pieczętne w zbiorach Muzeum Historyczno-Archeologicznego w Ostrowcu Świętokrzyskim*. „Rocznik Muzealny. Muzeum Historyczno-Archeologiczne w Ostrowcu Świętokrzyskim” 1999, t. 2, s. 153–179.
- Bułat M. Mirosława: *Krakowski Teatr Żydowski = Krokewer Jidis Teater: między szundem a sztuką*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2006.
- Bystron Jan Stanisław: *Rozwój demograficzny dzielnic Krakowa*. „Ekonomista. Kwartalnik Poświęcony Nauce i Potrzebom Życia” 1915, t. 1–2, s. 112–160.
- Chomyn Igor: *Katalog plakiety, medalionów i medali polskich i z Polską związanych w Lwowskiej Narodowej Galerii Sztuki*, t. 1–2. Przeł. na język ukraiński Igor Chomyn. Warszawa: Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”, 2015.
- Cieślak Marian: *Medale, medaliony i plakiety polskie i z Polską związane, wytworzone do 1939 r. w zbiorach Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku: katalog*. Włocławek: Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej, 2008.
- Cieślak Marian: *Zakład jubilersko-grawerski Władysława Świtalskiego z Włocławka*. „Rocznik Muzealny. Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku” 2006, t. 11, s. 143–154.

- Demel Juliusz: *Kraków na przełomie wieku XIX i XX na tle rozrostu i wcielania przedmieść i gmin podmiejskich (1867–1945)*. W: *Kraków: studia nad rozwojem miasta: praca zbiorowa*. Red. Jan Dąbrowski. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1957, s. 289–351.
- Dorczy Krzysztof: *O pieczęciach i grawerach w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim*. „Słowo Żydowskie” 1999, nr 22, s. 10–11.
- Dorczy Krzysztof: *Pieczęcie miejskie i gminne oraz wykonawcy pieczęci w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim (do 1830 r.)*. „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” 2006, t. 6, s. 63–72.
- Dorczy Krzysztof: *Sfragistyka urzędowa na terenie powiatu koneckiego w latach 1939–1945*. W: *Heraldyka polska w okresie II wojny światowej (1939–1945). Materiały z sesji naukowej Włocławek 14–15 października 2004 roku*. Red. Stefan Krzysztof Kuczyński. Włocławek: Lega, Oficyna Wydawnicza Włocławskiego Towarzystwa Naukowego, 2005, s. 151–165.
- Dubrowska Małgorzata: *Pamiętki I wojny światowej w Muzeum Historycznym m. st. Warszawy: zbiór Krzysztofa Klingera*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1994.
- Dubrowska Małgorzata: *Powstanie styczniowe w obiektach medalierskich i falerystycznych Muzeum Historycznego m. st. Warszawy*. „Almanach Muzealny” 2013, t. 7, s. 128–145.
- Dubrowska Małgorzata, Sołtan Andrzej: *Wytwórnice guzików w dziewiętnastowiecznej Warszawie i ich produkcja*. „Almanach Muzealny” 2001, t. 3, s. 91–130.
- Encyklopedia Krakowa*. Red. Antoni Henryk Stachowski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000.
- Fabijański Władysław: *Próba klasyfikacji i nazewnictwa pieczęci używanych w kancelariach urzędów oraz instytucji polskich XX wieku*. W: *Dawne pieczęcie. Typologia – metody badań – interpretacje*. Red. Zenon Piech. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2015, s. 553–580.
- Florow W. Aleksander: *Artystyczna obróbka metali*. Przeł. Anna i Krzysztof Błaszkwscy. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989.
- Formanowicz Leon: *Przyczynek do działalności rytowniczej Fryderyka Wilhelma Belowa*. „Kronika Miasta Poznania” 1936, R. 14, nr 3, s. 490–494.
- Francastel Pierre: *Sztuka a technika w XIX i XX w*. Przeł. Michalina i Stefan Jarocińscy. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966.
- Gacek Jacek: *Medale, medaliony i plakietki polskie i z Polską związane wytworzone do 1944 roku w zbiorach Muzeum Okręgowego w Rzeszowie. Katalog zbiorów*. Rzeszów: Wydawnictwo Muzeum Okręgowego, 2001.
- Garlicki Stanisław: *Sklepy Krakowa na początku XX wieku*. Biblioteka Krakowa nr 149. Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, 2008.
- Gawęda Stanisław: *Uniwersytet Jagielloński w okresie II wojny światowej 1939–1945*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1986.
- Geller Joanna, Sobucka Bożena: *Jak pies z kotem*. Kraków: Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, 2016.
- Gibasiewicz Stanisław: *Medalierzy poznańscy XIX wieku*. W: *Materiały z I Ogólnopolskiej Sesji Medalierskiej*. Red. Janusz Hrybac, Zofia Nowakowska, Tadeusz Szczurek. Gorzów Wielkopolski: Muzeum w Gorzowie Wielkopolskim, 1974, s. 29–38.

- Giersz Janusz: *Mennica Warszawska – wytwórcza pieczęci od 190 lat*. „Mówią Wieki” 2015, nr 2, s. 42–46.
- Giersz Janusz: *Pieczęcie – niedoceniana i nie do końca znana działalność Mennicy Warszawskiej*. „Biuletyn Numizmatyczny” 2018, nr 4, s. 263–291.
- Gieszczyńska-Nowacka Katarzyna: *Warsztaty złotnicze Szulców i Kruków w XIX i XX wieku w Poznaniu*. „Kronika Miasta Poznania” 1991, R. 59, nr 1–2, s. 51–66.
- Gładki Krzysztof: *Guziki: wykaz producentów, firm grawerskich, jubilerskich, produkujących guziki*. Łódź: nakładem autora, 2011.
- Goudy William Frederic: *Type Design: A Homily*. „Ars Typographica” 1934, vol. 1, nr 4, s. 9–27.
- Górak Artur: *Rosyjska kancelaria akt spraw w urzędach Lubelskiej Gubernialnej Administracji Ogólnej w latach 1867–1918*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2008.
- Górak Artur, Kwiatkowska Wiesława: *Dawne formy dyplomatyczne w kancelariach na ziemiach polskich XIX wieku*. W: *Dyplomatyka staropolska*. Red. Tomasz Jurek. Warszawa: Instytut Historii PAN – Wydawnictwo DiG, 2015, s. 529–553.
- Gradowski Michał, *Dawne złotnictwo: technika i terminologia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1984.
- Gradowski Michał, Kasprzak-Miler Agnieszka: *Złotnicy na ziemiach północnej Polski. Cz.1: Województwo pomorskie, kujawsko-pomorskie i warmińsko-mazurskie*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2002.
- Gumowski Marian: *Medale polskie*. Warszawa: Instytut Wydawniczy „Biblioteka Polska”, 1925.
- Gut Paweł: *Pieczęcie urzędowe Archiwum Państwowego w Szczecinie w latach 1831–2004. Cz. 1: Pieczęcie do 1945 r.* „Szczeciński Informator Archiwalny” 2006, nr 19, s. 109–124.
- Gut Paweł: *Pieczęć urzędowa pruskiej administracji prowincjonalnej w latach 1808–1945*. W: *Dawne pieczęcie. Typologia – metody badań – interpretacje*. Red. Zenon Piech. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2015, s. 507–527.
- Gut Paweł: *Urzędowe pieczęcie obszarów wiejskich we wschodnich prowincjach pruskich w XIX i XX w.* W: *Wieś w heraldyce i sfragistyce polskiej*. Red. Agnieszka Gut, Paweł Gut. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2012, s. 131–140.
- Gut Paweł, Marcin Hlebionek: *Polskie podręczniki i pomoce dydaktyczne do nauczania nauk pomocniczych dla historii XIX i XX wieku*. „Archiwista Polski” 2019, nr 2, s. 27–45.
- Historia kultury materialnej Polski w zarysie: praca zbiorowa. T. 6: od 1870 do 1918 roku*. Red. Bohdan Baranowski, Julian Bartyś, Tadeusz Sobczak. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1979.
- Hlebionek Marcin: *„Dziękowanie za pieczęć”. Wokół polskiego ceremoniału dworskiego*. W: *Polska kancelaria królewska czasów nowożytnych między władzą a społeczeństwem. Część druga. Materiały konferencji naukowej, Kraków, 14 kwietnia 2004*. Red. Waldemar Chorążyczewski, Wojciech Krawczuk. Kraków: Historia Iagellonica, 2006, s. 51–72.
- Hlebionek Marcin: *Instrukcje w sprawie używania pieczęci. Przykład zakładów Telkom-Telfa w Bydgoszczy*. W: *Zarządzanie dokumentacją, archiwistyka i... koty. Księga jubileuszowa*

- leuszowa *Profesor Haliny Robótki*. Red. Robert Degen, Marlena Jabłońska, Wanda K. Roman. Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 2016, s. 65–82.
- Hlebionek Marcin: *Kilka uwag o pieczęciach w XIX wieku, na przykładzie zaboru pruskiego*. W: *Nauki pomocnicze historii: teoria, metody badań, dydaktyka*. Red. Aleksandra Jaworska, Robert Jop. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2013, s. 191–200.
- Hlebionek Marcin: *Pieczęcie na ziemiach polskich pod zaborem pruskim. Zarys problematyki*. W: *Dawne pieczęcie. Typologia – metody badań – interpretacje*. Red. Zenon Piech. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2015, s. 529–551.
- Hlebionek Marcin: *Pieczęć jako obiekt archiwalny. Wybrane problemy*. W: *Teoria archiwalna wczoraj – dziś – jutro*. Red. Waldemar Chorażyczewski, Agnieszka Rosa. Toruńskie Konfrontacje Archiwalne t. 2. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2011, s. 303–320.
- Ihnatowicz Ireneusz: *Nauki pomocnicze historii XIX i XX wieku*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990.
- Ihnatowicz Ireneusz, Biernat Andrzej: *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003.
- Jastrzębski Jarosław: *Izba Rzemieślnicza w Krakowie w latach 1927–1939*. Kraków: Krakowskie Towarzystwo Naukowe, 2010.
- Karnicka Magdalena: *Medale, plakiety i żetony okresu secesji. Katalog zbiorów*. Wrocław: Muzeum Narodowe we Wrocławiu, 2009.
- Karnicka Magdalena: *Współczesność i historia. Medale, plakiety i żetony z lat 1800–1889. Katalog zbiorów*, t. 1–2. Wrocław: Muzeum Narodowe we Wrocławiu, 2019.
- Karolczak Kazimierz: *Ludność żydowska w Krakowie przelomu XIX i XX wieku*. W: *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*. Red. Feliks Kiryk. Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemysłu, 1991, s. 251–264.
- Karolczak Kazimierz: *Właściciele domów w Krakowie na przełomie XIX i XX wieku: z badań nad dziejami Krakowa*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, 1987.
- Kawalla Iwona: *Kupując oczami. Reklama w przedwojennym Krakowie*. Kraków: Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, 2017.
- Kiryk Feliks: *Cechowe rzemiosło metalowe: zarys dziejów do 1939 r.* Warszawa: Biuro Wydawnictw KDW, 1972.
- Kittel Erich: *Siegel Mit über 400 Abbildungen und 8 farbigen Tafeln*. Braunschweig: Klinkhardt & Biermann, 1970.
- Klucze i kasa: *o mieniu żydowskim w Polsce pod okupacją niemiecką i we wczesnych latach powojennych 1939–1950*. Red. Jan Grabowski, Dariusz Libionka. Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2014.
- Kluczajd Katarzyna: *Złotnicy, jubilerzy i zegarmistrzowie – rzemieślniczo-handlowy pejzaż Torunia XIX–XX w. (do 1939 roku)*. W: *Klejnoty w służbie sacrum i dewocji: biżuteria w Polsce*. Red. nauk. Katarzyna Kluczajd. Toruń: Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki, 2017, s. 99–112.
- Knobloch Mieczysław: *Metaloplastyka*. Warszawa: Wydawnictwo Przemysłu Lekkiego i Spożywczego, 1967.

- Kossowska Krystyna, *Fabryka Szkl, Kryształów i Szyb do Okien firmy Ignacy Hordliczka*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1981, t. 29, nr 3, s. 365–376.
- Kotecki Andrzej: *Medale kościuszkowskie w zbiorach Muzeum Niepodległości w Warszawie*. „Niepodległość i Pamięć” 2015, nr 3 (51), s. 311–348.
- Kotewicz Ryszard: *Z dziejów przemysłu Krakowa w latach 1918–1939*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1981.
- Kotula Franciszek: *Cechowe znaki i tłoki pieczętne w Muzeum w Rzeszowie*. Warszawa: Ministerstwo Kultury i Sztuki, 1951.
- Krejčík Tomáš: *Pečeť v kultuře středověku*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 1998.
- Kruszyński Tadeusz: *Nieco o pieczęciach włoskich i polskich z okresu odrodzenia*. „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne” 1940–1948, t. 21, s. 85–95.
- Krzyżanowski Marian: *Wspomnienia księgarza. W: Kopiec wspomnień*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1959, s. 86–150.
- Księga Pamięci: transporty Polaków do KL Auschwitz z Krakowa i innych miejscowości Polski Południowej 1940–1944*, t. 1. Red. Franciszek Piper, Irena Strzelecka. Warszawa: Towarzystwo Opieki nad Oświęcimiem i Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, 2002.
- Kuczyński Krzysztof Stefan: *Pieczęcie ksiąg mazowieckich*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1978.
- Kumaniecki W. Kazimierz: *Cechy rękodzielnicze w Krakowie*. „Statystyka Miasta Krakowa” 1905, z. 9, cz. 1, s. 169–205.
- Kuroń Henryk: *Słownik rzemieślniczy*. Warszawa: Wydawnictwo Przemysłu Lekkiego i Spożywczego, 1963.
- Lachowicz Krzysztof: *Tadeusz Kościuszko w medalierstwie*. Wrocław: Muzeum Narodowe we Wrocławiu, 2014.
- Leitgeber Sławomir: *Dzieje rodziny Leitgeberów od XVIII do XX wieku*. Poznań: Wydawnictwo Historyczne, 2002.
- Lepszy Leonard: *Cech złotniczy w Krakowie*. „Rocznik Krakowski” 1898, t. 1, s. 135–268.
- Lepszy Leonard: *Złotnictwo krakowskie*. Kraków: odbitka z „Czasu” – nakładem autora, 1887.
- Lilley Samuel: *Ludzie, maszyny i historia. Zarys historii rozwoju maszyn i narzędzi na tle przemian społecznych*. Przeł. Wiktor Chitruk. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1963.
- Łuczak Aleksandra: *Retro reklama. Za kulisami warszawskiego biznesu reklamowego w XIX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2012.
- Mac Stanisław, Moliński Tadeusz: *Grawerstwo*. Warszawa: Biuro Wydawnictw HWiU „Libra”, 1984.
- Majkowski Edmund: *Fryderyk Wilhelm Below: pieczętarz i medaljer poznański, patriota polski (1822–1895)*. „Kronika Miasta Poznania” 1936, R. 14, nr 3, s. 263–349.
- Małecki Jan M.: *Rozwój czy zastój? Kraków w latach 1796–1866*. W: *Kraków: nowe studia nad rozwojem miasta*. Red. Jerzy Wyrozumski. Biblioteka Krakowska nr 150. Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, 2007, s. 587–617.

- Materiały do polskiego słownika sfragistycznego.* Oprac. Adam Baniecki, Dariusz Bednarek, Dorota Żygadło, Robert Forsyś-Wójciński, Paweł Gut, Jolanta Leśniewska, Marcin Hlebionek. „Archiwista Polski” 2010, R. 15, nr 3, s. 43–56.
- Monografia rzemiosła polskiego Krakowa i województwa Krakowskiego.* Lwów: „Przegląd Rzemieślniczy”, 1939.
- Mulczyński Jarosław: *Rodzina Ludwika i Bolesława Kapelów na Sotaczu.* „Kronika Miasta Poznania” 1999, R. 67, nr 3, s. 232–248.
- Mumford Lewis: *Technika a cywilizacja: historia rozwoju maszyny i jej wpływ na cywilizację.* Przeł. Ewa Danecka. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966.
- Myśliński Michał: *Fusieri, partacze, przeszkodnicy... Dzieła złotnicze mosiężników krakowskich jako przykład konwergencji dwóch profesji rzemiosła artystycznego w XIX wieku.* „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2015, R. 63, nr 3, s. 471–494.
- Myśliński Michał: *Rozbite zwierciadło. Biżuteria i galanteria Spółdzielni Przemysłu Artystycznego „Imago Artis”.* Warszawa: Instytut Historii Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 2015.
- Myśliński Michał: *Złotnicy, jubilerzy, mosiężnicy i rzemieślnicy pokrewnych profesji w dokumentacji Urzędu Probiernego w Krakowie (1919–1944).* „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2015, R. 63, nr 1, s. 141–155.
- Myśliński Michał: *Złotnicy krakowscy i ich cech w latach autonomii galicyjskiej 1866–1914.* Kraków: Księgarnia Akademicka, 2011.
- Myśliński Michał: *Znak imienny złotnika i znak firmowy jego zakładu. Uwagi o złotnictwie krakowskim w 2. połowie XIX wieku.* „Biuletyn Historii Sztuki” 2012, R. 74, nr 1, s. 85–94.
- Ogórek Bartosz: *Niezatarte piętno? Wpływ I wojny światowej na ludność miasta Krakowa.* Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2018.
- Oniszczyk-Awiżeń Krystyna: *Katalogi firmowe huty szkła z terenu Kłodzkiej w zbiorach Muzeum Ziemi Kłodzkiej.* „Zeszyty Muzeum Ziemi Kłodzkiej” 2009, t. 10, s. 179–210.
- Osiecka Małgorzata: *Kancelaria i archiwum: system kancelaryjny i archiwalny komisji rządowych w Królestwie Polskim w latach 1815–1867.* Warszawa: Archiwum Główne Akt Dawnych, 2015.
- Pachoński Jan: *Korosadowicz Edmund Feliks (1872–1964).* W: PSB, t. 14. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Naukowej, 1968–1969, s. 97–98.
- Paprocka-Gajek Joanna: *Platery warszawskie w latach 1822–1914: asortyment, odbiorca i obyczaj.* Warszawa: Muzeum Pałac w Wilanowie, 2010.
- Pazdur Jan: *Początki reklamy fabrycznej w Polsce.* „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1980, t. 28, nr 2, s. 211–221.
- Perkun Vitaliy: *Pieczęcie parafii służewskiej.* W: *Służew i jego kościół.* Red. Aleksandra Sołtan-Lipska. Warszawa: Parafia Rzymskokatolicka św. Katarzyny, 2013, s. 543–553.
- Piech Zenon: *Perspektywy polskich badań sfragistycznych.* W: *Pieczęcie w dawnej Rzeczypospolitej. Stan i perspektywy badań.* Red. Zenon Piech, Jan Pakulski, Jan Wroniszewski. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2006, s. 31–58.

- Piech Zenon: *Znaki Uniwersytetu Jagiellońskiego jako system*. W: *Znaki i symbole w przestrzeni publicznej: od średniowiecza do czasów współczesnych*. Red. Aleksandra Jaworska, Robert Jop, Katarzyna Madejska. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2016, s. 37–76.
- Podhorizer-Sandel Ernestyna: *O zagładzie Żydów w dystrykcie krakowskim*. „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1959, nr 30, s. 87–109.
- Pokora Jakub: *Nie tylko podobizna. Szkice o portrecie*. Warszawa: Muzeum Pałac w Wilanowie, 2012.
- Polski słownik archiwalny*. Red. Wanda Maciejewska. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe – Oddział w Łodzi, 1974.
- Pomorski Krzysztof: *Rozwój demograficzny Krakowa w ciągu wieków*. W: *Kraków: nowe studia nad rozwojem miasta*. Red. Jerzy Wyrozumski. Biblioteka Krakowska nr 150. Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, 2007, s. 841–887.
- Popiołek Elżbieta: *Tłoki pieczętne w zbiorach płockich*. Płock: Muzeum Mazowieckie w Płocku, 1983.
- Pruszyński Zenon: *Maszyny redukcyjne do grawirowania medali najnowszego typu*. „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne” 1921, t. 9, s. 133–136.
- Purchla Jacek: *Matecznik Polski. Pozaekonomiczne czynniki rozwoju Krakowa w okresie autonomii galicyjskiej*. Kraków: Wydawnictwo Znak, 1992.
- Purchla Jacek: *Rozwój przestrzenny, urbanistyczny i architektoniczny Krakowa doby autonomii galicyjskiej i Drugiej Rzeczypospolitej*. W: *Kraków: nowe studia nad rozwojem miasta*. Red. Jerzy Wyrozumski. Biblioteka Krakowska nr 150. Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, 2007, s. 619–661.
- Rak Elżbieta: *Krakowscy rzemieślnicy – rodzina Voigtów*. „Krzysztoforzy” 1983, t. 10, s. 117–121.
- Rak Elżbieta: *Z historii firmy zegarmistrzowskiej Józefa Płonki*. „Krzysztoforzy” 1982, t. 9, s. 104–108.
- Rochacki A. Jacek: *Traktat o sztuce złotniczej Benvenuto Celliniego*. Kazimierz Dolny: Beta Design Sp. z o.o. i Muzeum Nadwiślańskie w Kazimierzu Dolnym, 2013.
- Rogulski Jakub: „Pieczęcie kościelne” – IV i V Seminarium Sfragistyczne (Kraków, 12 VI 2015 i 18 XI 2016). „Studia Źródłoznawcze” 2017, t. 55, s. 311–314.
- Romaniak Andrzej: *Tłoki pieczętne w zbiorach Muzeum Historycznego w Sanoku*. Sanok: Muzeum Historyczne w Sanoku, 2002.
- Rudawski Bogumił: *Grabież mienia w Kraju Warty 1939–1945. Działalność Urzędu Powierniczego w Poznaniu*. Poznań: Instytut Zachodni, 2018.
- Rutkowski Jan: *Historia kultury i próba systematyzacji jej zagadnień*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1959, R. 7, nr 1, s. 3–61.
- Salwiński Jacek: *Krakowska kupiecka rodzina Fischerów od końca XVIII do końca XX wieku*. „Rocznik Krakowski” 2001, t. 67, s. 49–77.
- Samek Jan: *Polskie złotnictwo*. Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum, 1988.
- Saryusz-Zalewski Wojciech: *Dzieje przemysłu w b. Galicji 1804–1929 ze szczególnym uwzględnieniem historii rozwoju S.A. L. Zieleniewski i Fitzner-Gamper: wydawnictwo z okazji 125-letniego jubileuszu*. Przedmowa Franciszka Bujaka. Kraków: Nakładem S.A. L. Zieleniewski i Fitzner-Gamper, 1930.

- Sawicki Zdzisław, Wielechowski Adam: *Dokumenty i odznaki Wojska Polskiego 1918–1945: legitymacje, dyplomy: Wojsko Polskie 1918–1939, Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie*. Warszawa: Pantera Books, 2008.
- Sawicki Zdzisław, Wielechowski Adam: *Odznaki Wojska Polskiego 1918–1945: Wojsko Polskie 1918–1945, Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie*. Warszawa: Pantera Books, 2007.
- Schönhaus Cioma: *Falszerz paszportów: niezwykle losy żydowskiego grafika w ogarniętym wojną Berlinie*. Oprac. i posłowie Marion Neiss. Przeł. Roman Niedballa. Chorzów: Videograf II Sp. z o.o., 2007.
- Semkowicz Władysław: *Encyklopedia nauk pomocniczych historii*. Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2011.
- Sfragistyka*. Oprac. Marian Gumowski, Marian Haisig, Sylwester Mikucki. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1960.
- Słowiński Konrad: *Kancelaria miasta Radomia w latach 1915–1939*. Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2016.
- Streubel Curt: *Grawerstwo*. Przeł. Marian Keller. Warszawa: Wydawnictwo Przemysłu Lekkiego i Spożywczego, 1959.
- Strzałkowski Jacek: *Słownik medalierów polskich i z Polską związanych 1508–1965 (materiale)*. Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 1982.
- Sukiennik Gabriela: *Katalog tłoków pieczętnych w zbiorach Biblioteki Ossolineum. Nabytki z lat 1978–1984*. „Ze Skarbcza Kultury” 1987, t. 32, z. 44, s. 249–256.
- Supranowicz Elżbieta: *Nazwy ulic Krakowa*. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, 1995.
- Szczuka Jerzy, Żurowski Jan: *Materialoznawstwo przemysłu drzewnego*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne Spółka Akcyjna, 1999.
- Szulc Eugeniusz: *Materiały do biografii medalierów, grawerów stempli, pracowników mennicy i numizmatyków w świetle akt parafii ewangelickich w Warszawie*. „Wiadomości Numizmatyczne” 1982, R. 26, z. 1–2, s. 33–47.
- Szymański Józef: *Nauki pomocnicze historii*. Warszawa: Wydawnictwo PWN, 2012.
- Terlecki Władysław: *Mennica Warszawska 1765–1965*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1970.
- Więcek Adam: *Dzieje sztuki medalierskiej w Polsce*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1989.
- Willenberg Samuel: *Bunt w Treblince*. Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, 2016.
- Winek Włodzimierz: *Warszawscy tramwajarze i autobusiarze w okresie okupacji hitlerowskiej i w Powstaniu Warszawskim 1944 roku (zarys większej całości)*. Warszawa: nakładem autora, 2015.
- Wiśniewska Halina: *Rzemieślnicy i rzemiosła w królewskim Przemysłu (zawodowe słownictwo i frazeologia) XVI–XVIII wiek*. Przemysł: Wydawnictwo Naukowe Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemysłu, 2015.
- Wroński Tadeusz: *Kronika okupowanego Krakowa*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1974.
- Zachuta Leszek: *Polska biała broń i jej producenci*. T. 1: *Firmy krakowskie*. Kraków: Towarzystwo Sympatyków Historii, 1998.

Zbiór tłoków i stempli pieczętnych w zasobie Archiwum Państwowego w Poznaniu. Oprac. Michał Górny, Marcin Hlebionek, Justyna Jarębska, Izabela Jaskólska, Dorian Jasiński, Przemysław Kaleta, Katarzyna Okoniewska, Jarosław Wysocki, Piotr Pokora, Sandra Tomczak, Wojciech Siudek. Red. Piotr Pokora. Współpraca Marcin Hlebionek. Poznań: Archiwum Państwowe w Poznaniu – Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 2015.

Ziółek Małgorzata, *Krakowska rodzina Grosse'ów i jej firma handlowa w latach 1859–1950*. „Rocznik Krakowski” 1994, t. 60, s. 139–155.

Vocabularium Internationale Sigillographicum. Red. Karel Müller, Ladislav Vrtel, Marcin Hlebionek, Veronika Keresztes. Przeł. Barbara Jusypenko. Hasła oprac.: Adam Baniecki, Dariusz Bednarek, Robert Forysiak-Wójcicki, Janusz Grabowski, Paweł Gut, Marcin Hlebionek, Piotr Pokora, Dorota Żygadło. Bratislava: VEDA vydavateľ'stvo Slovenskej akadémie vied, 2016.

Wydawnictwa elektroniczne

Nakrętka do odznaki pamiątkowej, wyk. A. Fischhab, DESA Dzieła Sztuki i Antyki Sp. z o.o., <http://desa.art.pl/index.php?pozycja=12457> (odczyt: 15.12.2017).

Nakrętki do odznak, medali i żetonów polskich grawerów i medalierów, Internetowe forum magazynu „Inne Oblicza Historii”, <http://forum.ioh.pl/viewtopic.php?t=34456> (odczyt: 30.06.2018).

Odnazka „Krzyż Obrony Lwowa”, wyk. J. Marczyk, DESA Dzieła Sztuki i Antyki Sp. z o.o., <http://desa.art.pl/index.php?pozycja=12211&language=pl> (odczyt: 24.06.2018).

Odnazka 25-lecie Klubu Sportowego Cracovia w Krakowie, wyk. J. Marczyk, Warszawskie Centrum Numizmatyczne Marek Kondrat, <https://wcn.pl/auctions/54/923> (odczyt: 23.06.2018).

STRESZCZENIE

Krakowscy wytwórcy i sprzedawcy pieczęci w pierwszej połowie XX w. Wprowadzenie do zagadnienia

Ze względu na rozrost form kancelaryjnych w XIX i XX w. działalność wytwórców i grawerów pieczęci zaczęła się dynamicznie rozwijać. O wzmóżonej aktywności krakowskich pieczętarzy świadczą np. ogłoszenia prasowe, w których odnaleźć można szeroką ofertę tych przedsiębiorstw. Rozwój technologiczny oraz zachodzące zmiany ekonomiczne i gospodarcze wywarły wpływ także na zakłady grawerskie. Upowszechniła się mechanizacja, do produkcji pieczęci zaczęto wprowadzać gumę, której wykorzystanie pozwoliło na szybszą realizację większej liczby zamówień.

W omówionym okresie prosperowało kilkudziesięciu wytwórców i sprzedawców pieczęci w Krakowie. Wymienione w artykule firmy i rzemieślnicy nie mogą stanowić pełnego ich wykazu, nie prowadzono bowiem systematycznej rejestracji dla tego rodzaju rzemieślniczej i handlowej działalności. Z powodu braku materiału źródłowego trudno było ustalić daty otwarcia i zamknięcia niektórych warsztatów, co dotyczy także danych o zmianie

lokalizacji i profilu firm. Niemniej uznano, że trzeba zaprezentować dotąd nieprzebadany element życia mieszkańców Krakowa i zainicjować badania nad niezauważaną działalnością lokalnych rękodzielników.

SUMMARY

An introduction to Krakow's seal makers and dealers in the first half of the 20th century

Due to the development of chancery forms in the 19th and 20th centuries, the activity of seal makers and engravers began to develop dynamically. The increased activity of Krakow's seal makers and dealers is confirmed by, among others, press advertisements in which we can find a wide ranging offer of such enterprises. Technological development and ongoing economic and agricultural changes also had an impact on engraving firms. Mechanization became widespread, with rubber also being introduced into the production of seals, which enabled the faster delivery of more orders.

In the discussed period, tens of seal makers and dealers operated in Krakow. The companies and craftsmen mentioned in the article do not constitute a whole, because there was no separate registration for them. Because of the lack of source material, it was difficult to find the dates on which some workshops were established or closed down. This also applies to the dates of company location and profile changes. We believe, however, that this previously unexamined element of everyday life of Krakow's residents should be presented and research into the unnoticed activities of local craft workers should be initiated.

SŁOWA KLUCZOWE: Kraków, pierwsza połowa XX w., krakowskie rzemiosło i handel, grawerstwo, pieczęć, typariusz pieczętny

KEY WORDS: Krakow, the first half of the 20th century, Krakow's craft and trade, engraving, seal, seal matrix